İNANÇ KİTAPLARI SERİSİ - 6

ÂHİRETE İMAN

PROF. DR. SÜLEYMAN TOPRAK

DİB
YAYINLARI

بسم الله الرحمن الرحيم

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI – 1067
İLMİ ESERLER : 171
İNANÇ KİTAPLARI SERİSİ – 06

Genel Koordinatör
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Yayın Yönetmeni
Dr. Yüksel SALMAN

Koordinasyon
Yunus AKKAYA

Editör
Prof. Dr. Bekir TOPALOĞLU

İmlâ
Yrd. Doç. Dr. İsa KAYAALP

Baskı Takip
Mustafa YEŞİLYURT

Grafik & Tasarım
Emre YILDIZ
Mücella TEKİN

3. Baskı, Ankara 2016

ISBN 978-975-19-6290-4
2016-06-Y-0003-1067
Sertifika No: 12931

Baskı
Gökçe Ofset Mat. Ltd. Şti.
Tel: (0 312) 395 93 37

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 25.07.2013/44

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 295 72 93 – 94
Faks: (0 312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış

Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0.312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

İNANÇ KİTAPLARI SERİSİ - 6

ÂHİRETE İMAN

PROF. DR. SÜLEYMAN TOPRAK

DİB YAYINLARI

TAKDİM

İnsanoğlu kendi varlığını hissettiği ve kendini tanımaya başladığı günden itibaren, “Ben kimim? Nereden geldim? Niçin varım? Sonum ne olacak?” gibi sorulara cevap bulmaya çalışır. Varoluş sebebini, gayesini ve her gün şahit olduğu ölüm sonrasında nelerle karşılaşacağını bilmedikçe de iç huzuruna kavuşamaz, mutlu olamaz. Özellikle herkesin korktuğu ve mutlaka bir gün kendisinin de başına geleceğini bildiği ölüm gerçeği insan zihnini her zaman meşgul etmiştir.

Ebedîlik duygusuyla yaratılmış olduğu için yokluktan hoşlanmayan ve yok olup gitmek istemeyen insan, ölüme engel olamayacağını anlayınca ondan sonraki durumunu merak etmiş, duyularıyla algılayamadığı bu alanla ilgili bilgilere ulaşmaya çalışmıştır. Her dinde farklı inanç ve açıklamalar bulunan ölüm sonrası hayatla ilgili en geniş ve güvenilir bilgiler şüphesiz hak dinin tebliğcileri olan peygamberlerin verdiği bilgilerdir. Zira bu alan ne duyularla algılanabilir ne de akılla kavranabilir, sadece vahiyle bilinir.

Peygamberlerin sonuncusu Muhammed aleyhisselâmın insanlığa tebliğ ettiği İslâm dininin temel kaynaklarını teşkil eden Kur’an ve Sünnet, her konuda olduğu gibi, ölümden sonraki hayatla ilgili olarak da ihtiyaç duyulan bütün açıklamaları içermektedir. Âhiret inancını anlattığımız eserimizde konuyu bu çerçevede ele almaya ve insanımızın zihnine takılan sorulara cevap bulmaya çalıştık. “Ölüm ve Âhiret”, “Kabir ve Kıyamet”, “Diriliş ve Âhiret Halleri” şeklindeki üç ana başlık altında dünya sonrası hayatla ilgili Kur’an ve hadiste yer alan bilgileri ana hatlarıyla derlemeye ve itikadî açıdan değerlendirmeye gayret ettik.

Gayemiz sadece nakille, yani Allah ve resûlünün bildirmesiyle bilinebilen âhiretle ilgili sağlam bilgilerle akılların aydınlatılması ve böylece kalplerin tatmine ulaşmasıdır. Zira geleceği aydınlanan, ileride nelerle karşılaşacağını bilen insan, hayatını buna göre düzenler ve gelecek için bu çerçevede hazırlık yapar.

Aslında teknolojik gelişmeler ilerledikçe insanların iman bilincinin de artması gerekirdi. Ne var ki teknoloji insanları aşırı derecede meşgul ettiği için onların başka şeylerle ilgilenmeye vakitleri kalmamaktadır. Halbuki insan dünya için değil, dünya insan için yaratılmıştır. Bugün Müslümanlar olarak yaşadığımız sıkıntıların pek çoğunun temelinde âhiret bilincini kaybedişimiz vardır.

Gayret bizden tevfik ve başarı Allah’tandır. Dünya ve âhiret saadeti dileğiyle…

Prof. Dr. Süleyman TOPRAK
Konya, 2013

BİRİNCİ BÖLÜM:
ÖLÜM VE ÂHİRET

I. ÖLÜM GERÇEĞİ

Beden ve ruhtan meydana gelen insan, bedeniyle değil gerçek mânada ruhuyla insandır. Topraktan yaratılan cesedin âkıbeti yine toprak olduğu halde, sayesinde insanlığını kazandığı “ruh”u ebediyet vasfıyla yaratılmıştır. Allah Teâlâ, ruhu sayesinde insana melekleri secde ettirmiş, yerde ve gökte ne varsa onun emrine vermiş ve onu kâinatın efendisi, kendisinin de yeryüzündeki halifesi kılmıştır.[1] Bu sebepledir ki doğumla başlayan insan hayatının bedenle ruhun birbirinden ayrılışı olan ölümle sona ermesi önemli bir hadisedir. Ölüm olayı insanların duyularıyla algıladıkları hakikatlerden biridir. Zaten ölümden sonraki hayata inansın veya inanmasın, yeryüzünde yaşayan bütün insanların varlığını ittifakla kabul ettikleri tek gerçek ölümdür. Kur’ân-ı Kerim’de, “Her nefis ölümü tadacaktır.”[2] buyurularak bu hakikat bütün âleme ilân edilmiştir.

A. Ölümün Mahiyeti

Ölüm, insan da dahil bütün canlıların sınırlı olan hayat müddetlerinin sona ermesidir. Ruhun cesetten ayrılmasıyla ölüm olayı gerçekleşir. Ölümle birlikte dokulara canlılık veren ruh ayrıldığı için vücut âdeta bir et ve kemik yığını haline gelir. Ölüdeki bu hali gören insanlar bu olayın mahiyetini araştırmaya ihtiyaç duymuş ve çeşitli fikirler ileri sürmüştür. İmam Gazzâlî’nin de ifade ettiği gibi,[3] bazılarına göre ölüm yok olup gitmektir, bu sebeple öldükten sonra dirilme, haşir neşir, hesap, ceza veya mükâfat yoktur. İnsanın ölümü hayvanların ölümü ve otların kuruması gibidir. Bu, ilâhî bir dine, Allah’a ve âhiret hayatına inanmayanların görüşüdür. Kimileri “İnsan ölünce çürüyüp toprak olur, kıyamet gününe kadar ne azap ne de nimet var.” demiş; kimileri de “İnsan ölünce beden yok olur ama ruh bâkidir, ölümle yok olmaz. Sevaba kavuşan da, azaba uğrayan da cesetler değil, ruhlardır; ölümden sonra cesetler bir daha dirilmez.” şeklinde görüş beyan etmiştir.

İlgili âyet ve hadislerde bildirildiği üzere ölümün mânası yok olup gitmek değil sadece bir hal değişmesinden ibarettir. Ruh cesetten ayrıldıktan sonra ceset üzerindeki tasarrufu sona ermektedir. Aslında organlar ruhla beraber bulunduğu sürece onun aletleridir. Ruh el ile dokunur, kulakla işitir ve gözle görür. Ruhun özelliği olan her şey cesetten ayrıldıktan sonra da kendisiyle birlikte bulunur. Ölümün mahiyetinin anlaşılması bir bakıma ruhun mahiyetinin bilinmesine bağlıdır. Biz ancak kalp atışlarının durması ve dokulardaki hücrelerin kendi enerjilerini tüketmeleri sonucu vücudun soğumasıyla kişinin öldüğüne hükmedebiliyoruz. Ama bedenî hayatın sona ermesiyle ruhun yok olmayıp sadece bir dünyadan başka bir dünyaya göçtüğünü âyet ve hadislerden öğrenmekteyiz.

Allah Teâlâ her nefsin ölümü tadacağını haber vermiştir.[4] Nefsin yani ruhun ölümü tatması, bedeninden ayrılması demektir. Bir şeyi tatmak için diri ve duyarlı olmak gerekir. Ruh, bedeniyle birlikte ölseydi bedeninin ölümünü nasıl tadacaktı? Nitekim ruhun bedenden ayrılışının kendisi için ölüm sayılmadığını Kur’ân-ı Kerim’de şehitler için ölüler denilemeyeceğini, aksine onların nimetler

içinde yaşatıldıklarını bildiren âyet-i kerimelerle sabittir.[5] Şehitler diri olunca elbette ki makam yönünden onlardan daha yüce olan peygamberler de diridir, çünkü onlar mânevî yönden şehitlerden çok üstündür. Buna göre ölüm yok olmak değil, belki dar dünyadan daha geniş bir âleme göç etmektir. Ölüm mümin için aynı zamanda sevdiklerine kavuşmaktır. İnanan bir insan için dünyadaki sıkıntılardan kurtulmanın ve sevdiklerine kavuşmanın yolu ölümden geçer. Halife Ömer b. Abdülazîz bir hutbesinde şöyle demektedir: "Şüphe yok ki siz ebedî olmak için yaratıldınız ve ölümle ancak bir dünyadan diğerine nakledilmiş oluyorsunuz."[6]

Ölümle ilgili olarak Kur'an'da yer alan birçok âyetten ikisinin meali şöyledir: "(Ey resûlüm, onlara) de ki: Kaçıp kurtulmaya çalıştığınız ölüm muhakkak ki bir gün gelip sizi bulacaktır."[7] "Nerede olursanız olunuz sağlam kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size yetişir."[8]

Ölüm mutlaka geleceğine göre ondan kurtulmanın çarelerini değil, bizi ölümden sonra ebedî mutluluğa eriştirecek şeyleri araştırmalı ve onlar üzerinde düşünmeliyiz. Buna göre ölüm karşısında insanlar, hadîs-i şerifte de belirtildiği üzere[9] iki kısma ayrılır: Ölümle rahatlık bulanlar ve ölümüyle başkalarına rahatlık verenler. Ölümle rahata erenler şüphesiz ki mümin ve sâlih olanlardır. Bazıları ölümü yumurtadaki civcivin kabuğu kırmasına benzetmiştir. Civcivin kemali yumurta kabuğunun kırılıp dünyaya kavuşmasıyla olduğu gibi insanın kemali de ölümle ruhun cesetten ayrılmasıyladır, demişlerdir.[10] Civciv yumurtada kalış kurallarına uymadığı takdirde dünya kendisi için kemal yeri olmayacağı gibi, insan da dünyada Allah'ın emirlerine uymaması halinde ölümden sonra mutlu olamaz.

B. Ölüm Karşısında Müminin Durumu

1. Ölümü Hatırlamak ve Ona Hazırlanmak

Dünyada hepimize er veya geç gelecek olan ölüm kadar açık bir gerçek yoktur. Ölüm, her bugünün bir yarını, her gecenin bir gündüzü ve her yazın bir kışı olmasından daha kesindir. Ölüm sırf yokluk olsaydı yapılacak bir şey kalmazdı. Bazı insanlar aslandan kaçar gibi ölümden kaçar ama ne kadar kaçsalar yine bir gün ölüm onları yakalar, korktukları başlarına gelir. İnsan yok olmayı istemediğine ve ölüp gitmekle yok olmayacağına, sadece bir dünyadan diğerine geçeceğine göre... İşte bu noktada ölüme ve ölüm sonrasına hazırlık ihtiyacı kendini göstermektedir. Ölümden sonraki hayatı hatırlatan en belirgin şey yine ölüm olduğu için Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Lezzetleri yok edeni yani ölümü hatırınızdan çıkarmayın."[11]

Ölüm gelmeden önce ona hazırlanmayı hidayet alâmeti sayan Resûl-i Ekrem[12] bir gün Abdullah b. Ömer'in omzuna elini koymuş ve onun şahsında bütün ümmetine şöyle nasihatte bulunmuştur: "Dünyada gurbette imiş veya yolculukta bulunuyormuş gibi ol! Kendini mezarlıktakilerden say... Hastalanmadan önce sağlığından, ölümünden önce hayatından faydalan! Çünkü sen yarın adının, sanının ne olacağını bilemezsin ey Abdullah!"[13]

Burada şunu da belirtmek gerekir ki İslâm dininde ölümü hatırlamak ve

ölümden sonrasını düşünmek mümine dünya hayatını zindan etmek için tavsiye edilmiş değildir. Aksine söz konusu tavsiye, dünyasını mâmur etmesi ve âhiretine de hazırlıklı olarak yaşaması, her iki âlem için faydalı çalışmalarda bulunmasından ötürü mutluluk ümidiyle yaşaması içindir. Zira kışlık hazırlığı tam olanı kışın gelişi korkutmadığı gibi âhiret hazırlığı tam olanı da ölümün gelişi korkutmaz. Mümin dünyadan ayrılırken kıyametinin kopacağını[14] ve ölünce meleklerin önceden ne gönderdiğini, insanların ise cenazenin ardından giderken geriye ne bıraktığını soracaklarını bilir.[15]

Aslında ölümü hatırlamak aynı zamanda katı kalplerin yumuşatıcı ilâcıdır. Bolluk ve nimet içinde olanları gafletten, darlıkta bulunanları da elemden kurtarır.

2. Ölümü Temenni Etmemek

Dünya hayatının çetişli sahneleri içinde kişi, dayanılması kolay olmayan güçlüklerle karşılaşabilir. Çok sevdiği birinin ölümü, hastalık, kıtlık, fakirlik gibi... Bu tür musibetler karşısında insanların bir kısmı feryat eder, ölümü arzular, hatta imandan yoksun ya da imanı zayıf olan bazıları intihara kalkışır. Halbuki imanı kemale ermiş ve yakīn (kesinlik) derecesine ulaşmış kişiler, intihara teşebbüs etmek şöyle dursun ölümü bile temenni etmez, olana tam bir teslimiyetle rıza gösterir ve Allah'a tevekkül ederler. Şayet başlarına gelen musibetle ilgili kendi kusurları varsa suçu başkalarının üzerine yıkmaksızın tövbe ederek ilâhî rahmete sığınırlar.

Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellemden şöyle bir hadis nakledilmiştir: "Hiçbiriniz başına gelen bir sıkıntıdan dolayı ölümü asla temenni etmesin. Şayet şiddetli bir musibete mâruz kalırsa o zaman şöyle desin: 'Allahım! Kendim için yaşamak hayırlı olduğu müddetçe beni yaşat; ölüm hayırlı olduğu vakit de beni öldür."[16]

Hz. Peygamber bir başka hadisinde şöyle buyurmuştur: "Sizden hiçbiriniz ölümü temenni etmesin. Şayet o, iyilikle meşgul bir kimse ise umulur ki iyiliği ve sevabı artar; kötü bir kimse ise belki günahından tövbe eder de azaptan kurtulur."[17]

Bk. el-Bakara 2/30.

Âl-i İmrân 3/185.

Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, IV, 477-478.

Âl-i İmrân, 3/185.

Âl-i İmrân 3/169-171.

Süyûtî, *Büşre'l-keîb bi-likâi'l-habîb*, vr142a.

el-Cum'a 62/8.

en-Nisâ 4/78.

Bk. Buhârî, “Rikâk”, 42.

Râgıb el-İsfahânî, *Mutluluğun Kazanılması*, s. 207.

Tirmizî, “Zühd”, 31; İbn Mâce, “Zühd”, 31.

Seyyid Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, I, 497.

Tirmizî, “Zühd”, 17.

Gazzâlî, *ed-Dürretü’l-fâhire,* vr. 312a.

Süyûtî, *Şerhu’s-Sudûr*, vr. 40a.

Buhârî, “Daavât”, 30; Müslim, “Zikir”, 4.

Buhârî, “Temennî”, 6.

II. ÂHİRETİN VARLIĞI

Sözlükte **âhiret** “ilk” anlamındaki “evvel” kelimesinin zıddı olup “son” demektir. Terim olarak “dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek ölüm sonrası hayat” diye tanımlanabilir. Kur’an’da bazen tek başına bazen de “yurt” mânasına gelen **dâr** kelimesiyle birlikte **dârü’l-âhire** şeklinde geçer.

Âhiret terimini bazı âlimler, “İsrâfil’in sûra birinci üfleyişiyle başlayan ve cennetliklerin cennete, cehennemliklerin de cehenneme girmesine kadar bütün âhiret hallerini içine alan hayat” olarak tanımlarken, bazıları “ikinci sûra üflenilmesi ve insanların tekrar diriltilmesinden başlayıp sonsuz olarak devam edecek hayat” diye tarif etmişlerdir. Ancak ölümle dünyadan ayrıldıktan itibaren kıyametin kopuşuna ve ikinci bir hayat için cesetlerin diriltilmesine kadar kişinin başından geçen olayları dünya hayatından sayma imkânımız olmadığından âhireti, kabir ve berzah hayatını da kapsayacak şekilde tarif etmek daha isabetli olur.

Âhiret, ölümden itibaren başlayan ve mahşerdeki dirilişten sonra ebediyen devam edecek hayattır. Bu anlamda âhiret dünya karşılığında, âhiret hayatı da dünya hayatı karşılığında kullanılır. Bu son tarife ölümden sonra hemen başlayan kabir ve berzah hayatı dahil olduğu gibi şu ana merhaleler de dahildir: İsrâfil’in sûra üflemesi, kıyametin kopması, yeniden dirilme ve mahşer yerinde toplanma, iyilik ve kötülüklerin yazılı bulunduğu amel defterinin verilmesi, Allah tarafından herkesin sorgulanması, hesaba çekilmesi, iyilik ve kötülüklerin tartılacağı terazilerin kurulması, bütün insanların üzerinden geçecekleri sırat, Hz. Peygamber’e mahsus kevser havuzu, şefaat, ebedî kalış yurdu cennet ve cehennem.

Kur’an’da âhiret günü, müminler Allah’a kavuşacakları için “kavuşma günü” (yevmü’t-talâk)[18], insanlar ve diğer canlılar bir araya toplanacağı için “toplanma günü” (yevmü’l-cem’)[19], dünya hayatlarında Allah’a iman edip O’nun emir ve yasaklarına uymayanların aldandıkları ortaya çıkacağı için “aldanma günü” (yevmü’t-tegâbün)[20], dirilişin ardından herkes kabrinden çıkacağı için “çıkış günü” (yevmü’l-hurûc)[21] ve kâfirler amellerinin boşa gittiğini görünce yeniden dünyaya dönmeyi arzu edecekleri için “hasret günü” (yevmü’l-hasre)[22] gibi isimlerle de anılmaktadır.

İnsan aklı, ölümden sonraki hayatı mantık kurallarına aykırı bulmak şöyle dursun onun gerçekleşmesini zaruri görür. Bunu kanıtlayan en önemli delillerden biri dünyada mutlak adaletin tecelli etmemesidir. Üzerinde yaşadığımız yerküre üzerinde insan türü var olalı beri, bu türün fertleri ve toplumları arasında mücadeleler olmuş, savaşlar cereyan edip ölenler ve öldürenler, zalimler ve mazlûmlar bulunmuştur; vicdanları sızlatan bu tür olaylar hâlâ devam etmekte, gelecekte de devam edeceği anlaşılmaktadır. Zalim kim, mazlum kimdir, adalet nasıl tecelli edecek veya onu kim uygulayacaktır? Bu ve benzeri birçok sorunun sözlü ve fiilî cevabı ancak hâkimlerin en üstünü ve en hayırlısı Cenâb-ı Hakk’ın yegâne hüküm verici olarak tecelli edeceği âhiret gününde ortaya çıkacaktır.

Kelâm ilminde akıl ve deneyle ispat edilemeyip vahye dayanan naklî delillerle varlık kazanan itikadî meselelere "sem'iyyât" bahisleri denilmektedir. Sem'iyyât bahislerinde aklın rolü haber verilen hususların olabilirliğini belirleyip tasdik etmekten ibarettir.

A. Âhiretin Varlığının İspatı

Âhiretin varlığı gayba ait bir konu olduğundan duyularla algılanamaz. Ancak insan vücudunun ve içinde yaşadığımız kâinatın fâni, öldükten sonra tekrar dirilmenin ve âhiret hayatının ise ebedî olup aklen mümkün[23] ve hatta gerekli bulunduğu söylenebilir. Dünya hayatının bir imtihan konumunda bulunması âhireti gerekli kılmaktadır. Çünkü dünyadaki konumları ve görevleri itibariyle farklı imkânlara sahip insanların denenmeleri söz konusudur. Bunun sonucunda ise ikinci bir hayatın bulunması ve herkesin yaptığı iyilik veya kötülüklerin karşılığını alması kaçınılmaz bir durumdur. Aksi halde söz konusu imtihanın bir anlamı kalmaz. Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulur: "Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, hayatlarında ve ölümlerinde inanıp iyi işler yapan kimselerle bir mi tutacağız sandılar? Bunlar ne kötü hüküm veriyorlar! Allah gökleri ve yeri yerli yerinde yaratmıştır. Böylece herkese yaptığının karşılığı verilecek ve onlara haksızlık edilmeyecektir."[24]

İnsanoğlunun yaratılışında bulunan özelliklerden biri de adalet duygusudur. Dünyanın hiçbir yerinde ve hiçbir döneminde adaletin sürekli olarak hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir. Dünyada yapılan haksızlıkları görüp de bundan rahatsızlık duyan herkes büyük bir mahkemenin kurulmasına ve hesabın görülmesine, adaletin yerini bulmasına inanmak ister. Zalim ile mazlum arasında âdil hükmün verileceği o gün Kur'an'ın ilk sûresinde "yevmü'd-dîn"[25] (amellere karşılık verileceği gün) diye vasıflandırılmış olan âhiret günüdür. Ancak insanın yaratılışındaki gelecek sorgusu ve adalet duygusu gibi âhiretin varlığını ispatta kullanılan aklî deliller sadece akla ışık tutmaktadır, kabul veya red kararı akıl ile kalbin iş birliğine bağlıdır.[26] Ölümü bir yok oluş sayan ve yeniden dirilişin vuku bulmayacağını sanan inkârcıların en çok kaçındığı ve tabir câizse inanmak istemediği şey dünyada yaptıklarının karşılığını bulmaktır.

Âhiretin varlığı hakkındaki Kur'an delillerinden birkaçı şöyledir:

a) İlk Yaratılış. Kur'ân-ı Kerim âhiretin varlığını kabul etmeyenlere ilk yaratılışla delil getirir. İnsanları ve diğer canlıları yoktan var eden Allah Teâlâ'nın onları tekrar yaratmaya kâdir olduğu apaçıktır. Nitekim Kur'an'da, "Çürümüş kemikleri kim diriltecek?" diyene cevaben Peygamber efendimize şöyle demesi emredilmiştir: "De ki: Onları ilk defa yaratan tekrar diriltecektir. O, her türlü yaratmayı bilendir."[27]

Bir şeyi ilk defa yapan kimse için aynı şeyi ikinci defa yapması daha kolay olduğu herkes tarafından kabul edilen bir husustur. Aslında Allah Teâlâ için bir şeyin yapılmasının diğerinden daha kolay veya daha zor oluşu gibi bir husus söz konusu değildir. Ancak "Önce canlıları yaratan, ölümden sonra tekrar dirilten O'dur; bu O'nun için daha kolaydır."[28] mealindeki âyette, muhataplara bir gerçeği kavratmak için onlar nezdinde bilinen bir hususla delil getirilmiştir.

Nitekim Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Cüveynî ve Gazzâlî gibi kelâm âlimleri de Kur'an'da geçen "iade" ile âhiretteki dirilişin kastedildiğini belirtmişler ve Kur'an'daki anlatımı örnek alarak ilk yaratılış ile âhiretin varlığını ispat etmeye çalışmışlardır.[29]

b) Zor Olan Şeyleri Yaratma. Yine Kur'an'da âhireti inkâr edenlere onu oluşturmaktan daha zor olan şeyleri yaratan Allah'ın âhireti yaratmaya da kâdir olduğu şöyle belirtilir: Allah Teâlâ, "Onlar, hâlâ görüp anlamazlar mı ki hem gökleri hem de yeri yaratan ve bunları yaratmakla yorulmamış olan Allah, ölüleri diriltmeye de kâdirdir. Evet, O, her şeye güç yetirendir."[30] buyurarak bu hususa işaret eder.

c) İmkânsız Olan Şeyleri Yaratma. Maddenin öncesiz (kadim) olduğunu iddia eden ve "Biz ölüp toprak olduktan sonra tekrar mı diriltileceğiz?"[31] diyenlere Cenâb-ı Hak ibret alıp düşünmeleri için dünyada kendi duyularıyla algıladıkları alanlardan örnekler zikreder: Söz gelimi, bir şeyi zıddına çevirmek benzerine çevirmekten çok daha zor, hatta bazen imkânsızdır. Yâsîn sûresinde, "Şu çürümüş kemikleri kim canlandırabilir?" diyen inkârcılara Allah Teâlâ şöyle demesini elçisine emreder: "Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı çok iyi bilendir. O, aynı zamanda yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkarandır."[32]

Aslında âhireti inkâr etmek bir yönüyle Allah'ı ve peygamberini de inkâr anlamı taşır. Çünkü âhiretin varlığını ve orada gerçekleşecek şeyleri duyularla algılama ve akılla öğrenme imkânı yoktur. Bunlar ancak Allah ve resûlünün haber vermesiyle bilinebilir. Bu bakımdan âhireti kabul etmemek, onları verdikleri haberde yalanlamak anlamı taşır. Bu da Allah'ı ve peygamberini inkâr etmek demektir, çünkü Allah'a ve resûlüne iman etmek onların doğru söylediklerini kabul etmeyi ve haber verdikleri her şeyi doğrulamayı gerektirir.

İnsanoğlu için âhirete inanmanın önemi çok büyüktür. Bu sebeple Kur'an'da âhiret hayatı çokça zikredilmekte, bazen kesin kanıtlarla bazen de misaller verilmek ve tasvirler yapılmak suretiyle âhiret inancının insanın zihnine ve gönlüne iyice yerleştirilmesine çalışılmaktadır. Zira insanın, kendini bilip kendi varlığını hissettiği an cevap bulmaya çalıştığı, "Ben neyim? Nereden geldim? Dünyaya niçin geldim? Dünya hayatının sonunda ne olacağım?" gibi sorulardır. Allah'a iman etmek suretiyle kâinatın kaynağını ve kendi yaratıcısını tanıyan insan, âhirete iman sayesinde bu hayatın sonunda nereye gideceğini ve ne olacağını öğrenir.

Nereden gelip nereye gideceğini bilen kişi istikbal hakkındaki endişelerden kurtulur, kendisine bir hedef belirler ve bu hedefe en iyi şekilde ulaştıracak sebeplere sarılır. Böylece onun hayatı bir anlam kazanır, başıboşluktan kurtulur, niçin ve nasıl yaşaması gerektiğini öğrenmiş olur.

Âhirete inanmayan kişi, hayatının gayesini tespit edemediği için huzursuz olur. Böyle bir kimse, kendi menfaati için başkalarına zulmedebilir, nefsinin her istediğini yerine getirmeye çalışır; dünyada sonsuza kadar kalmak, dünyayı cennet yapmak isterse de bunu başaramaz. Neticede mutlu olamaz, hem dünyasını hem de âhiretini perişan eder.

İnsanın bir diğer özelliği de onun yokluktan hoşlanmayıp ebedîlik fikriyle ve

ebedî olma arzusuyla yaratılmış olmasıdır. Dünyada ebedî kalamayacağını kavrayan insanı yok olma korkusundan kurtarıp ebedî mutluluğu elde etmeye yöneltecek şey yine âhiret inancıdır.

B. Âhiret İnancının Faydaları

Âhiret hayatına inanmanın insan hayatı üzerinde derin etkileri vardır. Dünya hayatını gerçek yönüyle tasavvur etmek ancak bu iman sayesinde mümkün olur. Aslında insanın selim yaratılışına uygun olan İslâm dinindeki âhiret fikri yalnız âhiret günü için değildir, çünkü dünya ile âhiret birbirine bağlıdır. Dünya âhiretin tarlası olduğu gibi, âhiret de dünya için, bu dünyanın nizam ve düzeni içindir. İnsan âhiretini dünyada kazandığı gibi dünyasını da âhirete olan imanı sayesinde mâmur eder.

Şu halde âhirete iman, dünya hayatındaki muamelelerin düzgün işleyişi sayesinde âhiretin kazanılmasını içine alan bir esastır. Bu sebeple âhiret hayatına iman, insan için bir nimettir; kişinin mutluluğu ona bağlıdır.[33] Mutluluk "İnsanın kendi kendisiyle uyum halinde olmasıdır." diye tarif edilmiştir.[34] Söz konusu uyumun sağlanabilmesi için öldükten sonraki hayata inanmak gerekir. Çünkü insan fıtraten yokluktan hoşlanmaz, ebedî olarak var olmak ister. Ölümle yok olmak, insanın en büyük korkusudur. Şu halde kişi, âhiret hayatına inanmakla çok önemli bir problemi çözmenin ve zor bir soruya cevap bulmanın mutluluğunu yaşar. Bu inanç oluşunca her şeyde bir ümit belirir ve gönüller ferahlar.

Öldükten sonra ebedî bir hayata kavuşma inancı insanın âhiret âlemindeki saadetini temin ettiği gibi, âhirette Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda hesap verme inancı da toplumdaki fenalıkları, fitne ve fesadı, zulüm, cinayet ve haksızlıkları önleyen en önemli âmildir. Âhiret inancı, insanın kalbinde aktif bir uyarıcı gibi yerleşir ve onu daima hayır işlemeye, şerden kaçınmaya, kötü şeyleri terk ederek faziletlerle bezenmeye, hak ve adalete uymaya, Allah'tan korkarak her yerde O'nun koyduğu sınırları aşmamaya sevk eder.

Âhiret inancının insana sağladığı faydalardan biri de ümitleri yenilemeye, elemleri hafifletmeye, karşılaşılan zorlukları yenmeye en büyük yardımcı olmasıdır.

el-Mü'min 40/15.

et-Tegâbün 64/9.

et-Tegâbün 64/9.

Kâf 50/42.

Meryem 19/39.

Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *DİA*, I, 544.

el-Câsiye 45/21-22.

el-Fâtiha 1/4.

Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *DİA*, I, 544-545.

Yâsîn 36/78-79.

er-Rûm 30/27.

Eş'arî, *el-Luma'*, s. 21; Cüveynî, *el-Akīdetü'n-Nizâmiyye*, s. 78; Gazzâlî, *Kavâidü'l-akâid*, s. 220.

el-Ahkâf 46/33.

Kâf 50/3.

Yâsîn 36/78-80.

Ahmet Fâiz, *el-Yevmü'l-âhir fî zılâli'l-Kur'ân*, s. 17.

İbrahim Agah Çubukcu, *İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*, s. 32.

İKİNCİ BÖLÜM:
KABİR VE KIYAMET

III. KABİR HAYATI

Kabir hayatı daha çok ruhun ölümsüzlüğü ile izah edildiği için önce ruh konusunu kısaca ele almak faydalı olacaktır. Şüphe yok ki ölümden sonra kişinin hayatını sürdürecek olan, topraktan oluşmuş bedeni değil –her ne kadar bedenle ilişkisi bir şekilde devam ediyorsa da– onun hakikati, şahsiyeti ve ruhudur. Öyleyse ruh nedir?

A. Ruhun Mahiyeti ve Ölmezliği

Beşer türünün ruh konusunda fikir yürütmesi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanoğlu, kendisini tanımaya başladığı günden itibaren varlığının sadece bedenden ibaret olmadığını sezmiş ve asıl mevcudiyetini oluşturan ikinci unsuru araştırmaya koyulmuştur. Çünkü kişiyi oluşturan bütün organları kendisine izâfe edip insanın kolu, bacağı, başı, gözü dediğimiz halde bunların hiçbirine ayrı ayrı insan diyemiyoruz. Ancak bunların toplamına insan diyor ve bu organları da insana izâfe ediyoruz. Söz konusu organların her birinin teker teker varlığı kişinin kendisi olmadığı gibi, teker teker yokluğu, çürüyüp toprak olması da onun yok olması anlamına gelmez. Öyleyse insanın görünen bedeninden apayrı bir de görünmez varlığı olmalıdır.

İnsanları, maddî varlıklarından öte bir varlığın daha bulunduğu fikrine götüren sebeplerden biri de rüyalar olmuştur. Rüyayı cismanî varlıkla açıklamaya imkân bulamayan insanoğlu, rüyada gezip dolaşan ikinci bir varlığın bulunduğunu düşünmüş ve bunun mahiyetini araştırmaya başlamıştır. İlk zamanlarda bu ikinci varlık –nefesin çıkmasıyla ölüm gerçekleştiği için– seyyal bir cisim ve rüyalardan ötürü de gölge gibi bir hayalet olarak telakki edilmiştir. Bu telakki, hayalet ve eş inancının[35] doğmasına sebep olmuştur. Bugün bile dünyanın birçok bölgesinde ruhun soluk ve hava gibi bir şey olduğuna inanan milyonlarca insan vardır. Daha sonra bu hususta çeşitli telakki ve nazariyeler ortaya çıkmıştır. Beş duyuyla algılanan başka herhangi bir varlık tanımadıklarını söyleyen materyalistler (dehrîler) Allah'ı ve ruhu deney alanına girmedikleri için inkâr ederler.[36] Böyleleri insanı sadece maddî bir varlık olarak ele alır ve her şeyi madde çerçevesinde açıklamaya çalışırlar.

Ruhun varlığını kabul edenler de birbirinden çok farklı düşünen gruplara ayrılmışlardır. Bunların bir kısmı ruhun var olup mevcudiyetini duyurabilmesi için bedenin varlığını zaruri görmüş, bedenin ölümünden sonra ruhun hayatiyetini sürdüremeyeceğini savunmuştur. Tabiatçılar, hemen hemen bütün pozitivistler ve bunların etkisi altında kalan düşünürler ruhun ölmezliğini ve âhireti inkâr etmişlerdir.[37] Ölümden sonra beden bozulup dağıldığı için kabir hayatı ruhun varlığı ve ebedîliği ile izah edilmekte, bu sebeple de ruh konusu önem arz etmektedir.

Pozitif bilim, felsefe ve psikoloji ile uğraşan bilginlerin birçoğu, ruhun varlığını benimsemekle birlikte mahiyetinin kavranamayacağını söylemiştir. Çünkü varlığını pek çok tecrübeyle anladığınız ruhun mahiyetini araştırma çalışmaları olumlu bir netice vermemiş, bu hususun bilinemeyeceğini artık aynı alanda çaba

harcayanlar da itiraf etmiştir.[38] Ruhun mahiyetini kavrayamadıkları için onu inkâr edenler de vardır.[39]

Bütün semavî dinlerde ruhun varlığı ittifakla kabul edilmiştir. Bu dinlere mensup milyarlarca insan da elbette buna inanmıştır.[40]

Ruhun mahiyeti hakkında çok eski dönemlerden itibaren çeşitli düşünür, ilim adamı ve din âlimleri tarafından farklı tahminler ileri sürülmüştür. Biz burada, “Sana –ey Peygamber– ruhun mahiyetini sorarlar. De ki: Ruh rabbime has fiillerden biridir. Bu konuda size çok az bir bilgi verilmiştir.”[41] mealindeki ilâhî beyanı kaydettikten ve bize verilen bilginin ruhun tecellilerinden ibaret olduğunu söyledikten sonra açıklamalarımıza şöyle devam edelim:

Müslümanlar, insanın ruh ve bedenden meydana geldiğini ve ölümden sonra ruhun bekâsını kabul ettiği için ölümden sonraki hallere inanmaktadır. Gerek ölümden hemen sonraki kabir ve berzah hayatı gerekse diğer âhiret halleri ruhun ölmezliği ile izah edilmektedir. İnsan nerede ve nasıl ölürse ölsün, bedeni nerede ve hangi halde olursa olsun, topraktan yaratılan beden tekrar toprağa dönüşse bile hiçbir zaman çürümeyecek ve yok olmayacak olan ruhu, insanı temsil etmeye ve onun adına varlığını sürdürmeye devam edecektir.

B. Kabir Hayatının Varlığı ve Mahiyeti

Kur’ân-ı Kerim’de ölümün gerçekleşmesinden itibaren kıyamet gününe kadar sürecek uzun zaman içinde ölünün karşılaşacağı durumların açıklanmadığı ileri sürülerek bu hayatı yok saymak mümkün değildir. Çünkü kabirdeki sual, hesap, azap ve nimetle ilgili her şey hadislerde yer almıştır. İleride yeri geldikçe izah edileceği gibi, aslında bazı âyetlerde kabir ahvaline yönelik açık işaretler bulunmaktadır. “Berzah âlemi” diye de anılan kabir hayatı ölümden sonra başlayıp mahşer günü, ölülerin yeniden canlandırılmasına (ba’s) kadar devam eder. Berzah âleminde bulunan insanlar, kabre konulsun veya konulmasın, bu hayatı yaşayacaklardır. Ölüm ebediyete giden bir yol, kabir de âhiret konaklarının ilkidir. Âhiret âlemine mahsus ceza veya mükâfatın başlangıç yeri de berzah âlemidir.[42] İslâm’da âhiret gününe ve o günde meydana gelecek şeylere iman etmek gerekli olduğu gibi, bugünden önce ruhun bedenden çıkışından kıyamete kadar sürecek berzah hayatına inanmak da gereklidir.[43]

Kabir hayatının mahiyet ve keyfiyetine gelince, bununla kastedilen berzah âlemindeki ruh-beden ilişkisidir. İslâm filozofları bedenlerinden ayrılan ruhların kabirde de kıyamette de bedenlerine dönmeyeceği, bu âlemlere ait ahvalin sadece ruhî olacağı fikrini savunmuşlardır. Her ne kadar onlar, âhiretin ebedîliğine zarar gelmesin diye bu görüşü savunmuşlarsa da Gazzâlî haşr-ı cismânîyi inkâr ettikleri için onları küfre nispet etmiştir.[44]

İbn Hazm, İbn Hübeyre ve diğer bazı âlimler, ölümle bedenden ayrılan ruhun kabirde değil ikinci sûra üflendikten sonra mahşerde toplanmak için tekrar cesetlerine gireceği kanaatini belirtmişlerdir. Ehl-i sünnet âlimlerine gelince, çoğunluğunun kanaatine göre ölü; kabir sualini anlayacak, cevap vermeye güç yetirecek, yine kabirdeki azabın acısını, nimetin de zevkini duyacak kadar bir hayatla diriltilir.

Kur'ân-ı Kerim'de, "Muhakkak ki Allah kabirlerde olan kimseleri diriltecektir."[45] buyurulmuştur ki kabirdekileri kıyamet günü diriltmeye kâdir olan Allah elbette onları sual, azap ve nimet için bunları hissedecek derecede bir hayatla kabirlerinde diriltmeye de muktedirdir. Ancak kabirde ölünün diriltileceğini benimseyenler de ruhun tekrar bedene iadesi hususunda farklı görüşler ileri sürmüştür. Kimileri ruh tamamen cesede iade edilir derken kimi âlimler kabir âleminde tam bir hayat bulunmadığı için ruhun kabir ahvalini idrak edip yaşayacak derecede iade edildiğini söylemişlerdir. Âlimlerin diğer bir kısmı da kabirde sual, nimet ve azabın olacağına iman etmeyi yeterli görerek mahiyetini Allah'a havale etmenin ve bu hususta görüş belirtmemenin daha isabetli olacağı fikrini savunmuştur.

Gerek sadece ruha gerekse sadece cesede veya ikisine birlikte sual sorma, nimet verme veya azap etmenin hepsi Allah'ın kudreti dahilinde bulunmaktadır. Bu durumda kabir suali, nimeti ve azabının hak ve gerçek olduğuna inanıp keyfiyetini Allah'a bırakmak en isabetli yoldur. Ancak konunun ilmî tartışması göz önünde bulundurulduğu takdirde, yapılan izahların en mâkulü, hadislerdeki ifadeleri de kapsaması sebebiyle, ruhun cesede oradaki ahvali idrak edecek kadar bir canlılık kazandırması şeklindeki olanıdır. Nitekim âlimlerin bir kısmı bu hakikati, "Sorgu, suali anlayacak ve cevap verebilecek kadar ruhu cesedine iade olunur."[46] şeklinde dile getirmiştir. Söz konusu hayat ister bedenin çürüyüp dağılmış veya yakılmış parçalarına ister bunlardan sadece bir parçaya iade edilmiş olsun sonuç değişmez. Bu konuda açıklama yapan âlimlerin hemen hepsi kabir hayatını uykuya benzetmiş, insanın rüyadaki halini de kabir ahvali niteliğinde görmüştür. Uyuyan bir kimsenin rüyasında gördükleriyle sevinç ve elem duyması ve yanındakilerin bundan haberdar olamaması hepimizin yakinen bildiği bir realitedir. Aynı şekilde biz müşahede edemesek bile, kabirdekilerin sorguya çekilmesi, nimete mazhar olup azap duyması da bir realite olabilir. Bizim bunlardan hiçbirini duyularımızla idrak edemiyoruz diye inkâr etmemiz gerekmez.

Aslında dünya ötesi âlem hakkında bize bildirilen şeyler, anlayabilmemiz için dünyada tecrübe ettiğimiz nesne ve olaylar çizgisinde anlatılmıştır. Aksi takdirde tecrübe etmediğimiz o âlem hakkında bilgi sahibi olamazdık. Ölümden sonraki haller, tam olarak bilinemese de o âleme ait her şeyin dünyada bir misali vardır. Allah ve resûlünün dünyadakilere benzeterek haber verdikleri hususlarla ilgili nasslarda yer alan açıklamaları olduğu gibi kabul ederiz. Ancak her yönden dünyadakine benzetmeye ve aynı olduğunu iddia etmeye kalkışmayız.

Kısacası, ister ruhun iadesiyle ister ilgisiyle olsun, kabirdeki ölüye o ahvali idrak edecek derecede duyular ve bir nevi hayat verilir. Bununla sual, azap ve nimeti idrak eder.[47] Ehl-i sünnet âlimleri böyle bir hayatın ölüde meydana getirileceğinde ittifak etmişlerdir. Bu hayatın ruhî veya hem ruhî hem de bedenî olması aklen mümkündür. Nitekim her iki görüş de âlimler tarafından savunulmuştur.[48] Ancak hem ruhî hem de bedenî olduğu görüşü nassların zâhirine daha uygun düşmektedir. Bu sebeple kabir ahvalini ruh-beden bütünlüğü içinde izah etmeye çalışacağız.

C. Kabir Ahvali

Ölümle ikinci diriliş arasında insanın kalacağı yer olan kabir ve berzah âlemi, ruh ağırlıklı yaşanacağı için mahşerdeki dirilişi müteakip cesetle yaşanacak olan âhiretten ve dünyadan ayrı bir âlemdir. Bu sebeple dünya hayatı ile âhiretteki ebedî hayat arasını ayırma özelliğinden dolayı kabir hayatına “berzah hayatı” (ayırıcı hayat) ismi verilmiştir.

Kabir ahvali sual, azap ve nimet olmak üzere üç halden ibarettir.

1. Kabir Suali

Ölü kabre konunca Münker ve Nekir adlı iki melek gelir; kişiye rabbinden, dininden ve peygamberinden sorar. Dünyada mümin olarak yaşamış ve iman üzere ölmüş olanlara Allah Teâlâ, soruların cevabını ilham eder ve kişi kolayca cevap verir. O andan itibaren de kişi, nimet ve mutluluk içinde kıyametin kopmasını ve âhiretteki makamlarına kavuşmayı arzu ederek bekler. Dünya hayatında iman etmemiş, küfür ve isyan içinde yaşamış, öylece ölmüş kimseler ise sorgu meleklerinden aşırı derecede korkar, cevap veremez ve “Bilmiyorum.” derler. O andan itibaren kendileri için azap başlar. Onlara kıyametin kopmasından sonra ebedi kalmak üzere varacakları cehennemdeki yerleri gösterildikçe de kıyametin kopmamasını isterler.

Nerede ve nasıl ölürse ölsün her insan mutlaka berzah âlemindeki durumu idrak edecek, Münker ve Nekir isimli iki meleğin sorularına muhatap olacaktır. Ateşte yakılan da denizde boğulup balıklara yem olan da yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanıp yenen de berzah hayatını yaşayacaktır.[49]

Ölüye nasıl soru yöneltilip onun nasıl cevap vereceği, özellikle çeşitli şekillerde ölüp cesetleri bile ortada bulunmayanların ne şekilde sorguya çekilecekleri konusu, beşerî ölçülerimizle algılayıp izah edebileceğimiz bir husus değildir. Gayp âlemine ait bu tür meseleleri nasslarda anlatıldığı kadarıyla öğrenip tasdik etmemiz gerekir.

Kabir sorgusunun varlığı mânevî tevâtür derecesine varan hadislerle sabittir. Ehl-i sünnet âlimleri Münker ve Nekir sorgusunun hak olduğunda ittifak etmiştir.[50] Birçok tefsirde kaydedildiğine göre, “Allah Teâlâ sağlam sözle iman edenlere hem dünya hayatında hem âhirette o sabit sözde daima sebat ihsan eder. Allah, zalimleri (kâfirleri) şaşırtır, O, dilediğini yapar.”[51] mealindeki âyet kabir sualine delâlet etmektedir. Berâ b. Âzib’den gelen çeşitli rivayetlerde Hz. Peygamber bu âyetin kabir suali hakkında indiğini bildirmiş ve âyette yer alan “âhiret” kelimesiyle müminin kabirde sorguya doğru cevap vereceğini beyan ettiğini belirtmiştir.[52]

Hulâsa söz konusu âyetteki “sabit söz”den (el-kavlü’s-sâbit) maksat kelime-i tevhit ve kelime-i şehâdet, “âhiret”ten kasıt da kabirdir; kabir sorgusu esnasında mümin aynen dünyadaki gibi kelime-i tevhidi söyleyecektir. Kelime-i tevhidi dünyada kalplerine yerleştirenler kabirdeki sorgu esnasında, Allah’ın yardımıyla, şaşırmayıp inandıkları gibi söylerler. Ama bu imanın kalplerinde kökleşmediği kişiler, orada şüpheye düşüp cevap veremez ve azaba müstahak olurlar.

Kabir sualiyle ilgili hadislerin bazılarında sadece melekler tarafından soru

yöneltileceği belirtildiği halde bazılarında meleklerin isim ve sıfatları da açıklanmıştır. Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste bunların siyah tenli, mavi gözlü iki melek olduğu belirtilmiş, birine **Münker**, diğerine de **Nekir** denildiği haber verilmiştir.[53]

Sual melekleri, insanlarca tanınmayan ve korku salan melekler olduklarından hadislerde bu isimlerle anılmıştır. Bazı Mûtezilî âlimlerine göre hadislerde geçen Münker kelimesinden maksat sorgu sırasında kâfirin tereddüdü, Nekir'den maksat da meleklerin âniden gelmeleri yahut onların kâfiri azarlayıp mahcup etmeleridir.[54] Ehl-i sünnet âlimleri kabirdeki sualin itikadî konulardan olacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak ilgili hadislerin farklılığı sebebiyle hepsinden mi yoksa bir kısmından mı hususunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Müfessir Kurtubî, sorulacak suallerin, sorguya çekilen şahıslara göre değişik olacağını söylemiştir. O takdirde rivayetlerdeki farklılık, şahısların farklılığından kaynaklanmış olacağından aralarında herhangi bir çelişki kalmaz.[55] Başta iman ve tevhit olmak üzere herkesin en fazla ihmali görülen hususlarda yöneltilecek sorular, kişilerin kendi diliyle ve idrak edip anlayabileceği şekilde olacaktır.[56]

2. Kabir Azabı

Allah Teâlâ müminleri günahlarından arındırmak için bazı sebepler yaratmıştır. Dünyada iken tövbe/istiğfar etmemiş veya iradeleri dışında Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine verdiği belâ ve musibetler yoluyla günahlarından temizlenmemiş olanlar berzah âleminde, orada da temizlenemeyenler mahşerde ve nihayet cehennemde günah kirlerinden arınıp cennete girerler, çünkü cennet temizlerin yeridir. Dünyada iken samimi olarak iman edip bu vasıfla âhirete intikal etmeyenlerse kabir hayatından itibaren ebediyen azap içinde kalır. Buna göre kabirdeki azap veya nimet, kişinin dünyadaki durumuna göre olacaktır. Başka bir deyişle herkes berzah âleminde ve ötesinde karşılaşacağı durumu dünya hayatında kendisi hazırlamaktadır.

Ehl-i sünnet âlimleri kâfirlere ve bir kısım âsi müminlere kabirde azap uygulandığını, itaatkâr müminlere ise nimetler verildiğini ilgili âyetlerin işaretlerine dayanarak ittifakla kabul etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Mûsâ dönemindeki Firavun taraftarlarının ölümden sonraki hayatları anlatılırken şöyle buyurulmaktadır: "Nihayet Allah, Firavun taraftarlarının kurdukları tuzakların kötülüklerinden Mûsâ'ya iman eden kişiyi korudu; Firavun kavmini ise çetin bir azap kuşatıverdi: Sabah ve akşam sokuldukları ateş azabı. Kıyametin kopacağı günde ise, 'Firavun taraftarlarını azabın en şiddetli olanına atın!' diye emir verilecektir."[57] buyurulmaktadır.

Müfessirler bu ilâhî beyanda zikredilen "sabah ve akşam ateşe arz ediliş"in kabir âleminde olacağını kabul etmişlerdir.[58] Ayrıca İmam Buhârî, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî gibi pek çok âlim[59] bu iki âyetin açıkça kabir azabına delâlet ettiğini söylemiştir. Söz konusu âyetlerin sonunda onların kıyamet günü daha şiddetli bir azaba atılmasının emredileceği hususu, daha önce sabah-akşam çektikleri azabın kabir azabı olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de Nûh kavminin akıbetinden söz edilirken yer alan, "Onlar suda boğuldular ve ateşe atıldılar."[60] mealindeki ilâhî beyan da kabir azabının

varlığını kanıtlamaktadır, çünkü âyette ateşe girişin boğulmanın hemen ardından vuku bulduğu ifade edilmektedir.[61] Yine Kur'an'da bedevî Araplar'dan ve Medine halkından bazılarının münafık olduğu beyan edildikten sonra, "Onlara iki defa azap edeceğiz, sonra da büyük bir azaba atılacaklardır."[62] denilmektedir. İslâm âlimleri, "Sonra da büyük bir azaba atılacaklardır." ifadesine dayanarak önce geçen iki azabın cehennem azabının dışında kalan azaplar olduğu ve birinin kabir hayatına işaret ettiği kanaatini belirtmişler, bunlardan birinin dünyada, diğerinin de kabirde gerçekleşeceği hususunda ittifak etmişlerdir.[63]

Tefsir ve akait âlimleri kabir azabının varlığına işaret eden başka âyetler de zikrederler.

Konuyla ilgili hadis rivayetlerine gelince, bu hususta lafız ve metin bakımından âhâd derecesinde olsa da mânevî tevâtür konumunda bulunan çeşitli hadis rivayetleri bulunmaktadır. Bu sebeple Ehl-i sünnet âlimleri kabir azabının varlığını ittifakla kabul etmiştir.[64] Hz. Peygamber kıldırdığı bir cenaze namazında, "Allahım! Onu kabir azabından koru!" diye dua etmiş[65] ve ümmetine şöyle emretmiştir: "Sizden biriniz namazı bitirdiğinde şu dört şeyden Allah'a sığınsın: Cehennem azabından, kabir azabından, ölü ve dirilerin şerrinden ve mesih deccâlin şerrinden."[66]

İslâm âlimleri kabir azabına sebep olan davranışlar hakkında da –ilgili hadislere dayanarak– bilgi vermişlerdir. Meselâ idrardan sakınmamak,[67] borçlu olarak ölmek,[68] ölüye ağıt yakmak,[69] yalan söylemek, Kur'an'ı okuyup içeriğiyle amel etmemek, zina etmek ve faiz yemek.[70]

3. Kabir Nimeti

Kabir hayatı konusunda inanılması gereken hususlardan biri de Cenâb-ı Hakk'ın berzahta müminleri nimetlendirmesidir. Kabir nimetinin varlığı âyetler ve mânevî tevâtür derecesine yükselen hadislerle sabittir. Kabir azabı geçici ve devamlı olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kabir nimeti ise dâimî olacak ve kıyamete kadar sürecektir. Kabir azabında olduğu gibi kabir nimeti de sadece Muhammed ümmetine ait bir husus değildir, aynı zamanda söz konusu nimet sadece kabre gömülenlere veya mükellef olanlara da özgü değildir. Nimeti hak etmiş olanlar kabre konulmasalar bile öldükten sonra bu nimete kavuşacaklardır. Şunu da belirtmek gerekir ki Kur'ân-ı Kerim'de iyilik yapanlarla kötülük yapanların gerek dünya hayatlarında gerekse bunun ötesinde eşit tutulmayacağı haber verilmektedir.[71] Buna göre günah işleyenler azapta iken iman edip sâlih amel işleyenlerin de nimet içinde bulunmaları gerekir.[72]

Kur'ân-ı Kerim'de Allah yolunda düşmanla savaşırken öldürülüp şehit olanların aslında ölü değil diri oldukları ve Allah'ın nimetlerine mazhar kılındıkları ifade edilir.[73] Bu ilâhî beyanda yer alan husus kıyamet gününden öncesine yani berzah hayatına ait olduğuna göre kabir nimetidir. Diğer bir âyette, "Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyiniz, hakikatte onlar diridir, fakat siz idrak edemezsiniz."[74] buyurulmaktadır. Bu âyetlerde söz konusu edilen hayatın gerçek hayat olup rızıklanmalarının da berzah âleminde devam ettiği hususunu Ehl-i sünnet âlimleri ittifakla kabul etmişlerdir. Aynı âyetler, kabir hayatında azabı olmayan diğer müminleri de içerir. Buna göre kabir ve berzah âleminde

sadece şehitler değil, derece ve mertebelerine göre bütün müminler nimetlere kavuşturulacaktır. Şehitlerin özellikle zikredilişi onların Allah katındaki yüksek mertebelerine işaret etmek içindir.

Hz. Peygamber bir hadislerinde, "Müminin ruhu, diriltileceği gün cesedine dönünceye kadar cennet ağaçlarından yiyen bir kuştur."[75] buyurmuştur. Buna göre itaatkâr müminler de kabirde nimetlere mazhar kılınacaktır. Ayrıca Resûl-i Ekrem'in müminin kabrini cennet bahçelerinden bir bahçeye benzetişi de[76] kabir nimetinin varlığını kanıtlar. Çünkü karanlık ve küçük bir çukurun güzel bahçeye dönüşmesi en güzel nimetlerden biridir. Kabrin mümin için aydınlatılacağını bildiren hadisler de kabir nimetinin varlığına delâlet etmektedir.

Çeşitli hadis kaynaklarında kabir hayatında müminlere verilecek nimetlere de temas edilmektedir. Meselâ müminin ruhunun rahmet melekleri tarafından yedi kat semaya yükseltilmesi, kabir sorgusunun ardından mümine cennetteki makamı gösterilip kabrinden cennete bir kapının açılması ve oradan güzel kokuların gelmesi, kabrin genişletilmesi, aydınlatılması, berzahtaki mümine sabah ve akşam cennetteki yerinin gösterilmesi gibi.

İlkel toplumlarda cisimlerden ayrı olarak düşünülen bu ikinci varlığa "eş" denilmiş ve bu eşlerin rüyada geçici olarak, ölümde de bir daha dönmemek üzere insanın bedeninden ayrıldıklarına inanılmıştır (bk. Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 67-70).

Cavit Sunar, *İslâm'da Felsefe ve Fârâbî*, II, 24; Gazzâlî bunlara "zındıklar" adını verir (*el-Munkızu mine'd-dalâl*, s. 27).

Kasapbaşızâde İbrâhim, *Risâle fî beyâni bakâi'n-nefsi'n-nâtıka*, s. 6; Cavit Sunar, *a.g.e*, II, 24.

M. Şemseddin, *Felsefe-i Ûlâ*, s. 284-286.

Nihat Keklik, *Felsefe*, s202.

Seyyid Sâbık, *el-Akâidü'l-İslâmiyye*, s. 224-225.

el-İsrâ 17/85.

Kabir hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Konya 2005.

Mustafa Zihni, *Savâbü'l-kelâm fî akâidi'l-İslâm*, s. 244.

Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 36.

el-Hacc 22/7.

Ömer Nasuhi Bilmen, *Mülâhhas İlm-i Tevhid Akâid-i İslâmiyye,*
s. 77.

Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf*, III. 242; Hüseyin el-Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, s. 148.

Takıyyüddin es-Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, s. 171.

M. Saîd Ramazan el-Bûtî, *Kübre'l-yakīniyyât*, s. 331; Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, I, 571.

Eş'arî, *Makâlât*, s. 282; Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, I, 571.

İbrâhim 14/27.

Buhârî, "Tefsîr", 4; "Cenâiz", 85; Müslim, "Cennet", 17; İbn Mâce, "Zühd", 32.

Tirmizî, "Cenâiz", 70.

Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 242.

Şa'rânî, *Muhtasaru Tezkireti'l-Kurtubî*, s. 33-34; Lekânî, *İthâfü'l-mürîd*, s. 221.

Lekânî, *a.g.e.*, s. 220.

el-Mü'min 40/45-46.

Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXI, 4l-42.

Buhârî, "Cenâiz", 86; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 65-66; Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, vr. 283b.

Nûh 7l/25.

Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, vr. 283b; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd,*
II. 162.

et-Tevbe 9/101.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân* XI, 11; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2611.

Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, II, 162.

Müslim, "Cenâiz", 26.

Müslim, “Mesâcid”, 25; İbn Mâce, “İkâme”, 26; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 237.

İbn Mâce, “Tahâret”, 26; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 388.

İbn Mâce, “Sadakât”, 12.

Buhârî, “Cenâiz”, 33; Müslim, “Cenâiz”, 9.

Buhârî, “Cenâiz”, 92, “Ta’bîr”, 48.

el-Câsiye 45/21.

Abdurrahman Habenneke, *el-Akâidü’l-İslâmiyye*, s634.

Âl-i İmrân 3/169-170.

el-Bakara 2/154.

İbn Mâce, “Zühd”, 32; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, “Cenâiz”, 16; Nesâî, “Cenaiz”, 117.

Tirmizî, “Kıyamet”, 14 (IV, 262 (trc.).

IV. KIYAMET

Sözlükte **kıyamet** “kalkmak, dikilip ayakta durmak” mânasına gelir. Terim olarak kıyametin iki mânası vardır: biri tabiat nizamının bozulması, diğeri de ölen veya yok olan her şeyin yeniden diriltilerek ayağa kalkması ve mahşere doğru yönelmesi. Burada söz konusu edilen kıyamet genel bir yok oluşu ve yeniden dirilişi kapsamaktadır ki bu büyük kıyamettir. Bir de küçük kıyamet vardır: Bu, her insanın kendi ölümüdür.

A. Kıyametin Zamanı

Kıyamet kavramı ile kastedilen şey daha çok dünya nizamının bozulması yani kıyametin kopmasıdır. Kur’an’da “Kıyametin kopma zamanının bilgisi ancak Allah katındadır.”[77]; “Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin hükümranlığı kendisine ait olan Allah ne yücedir! Kıyametin kopma zamanını bilmek de O’na mahsustur. Hepiniz O’na döneceksiniz.”[78] buyurulmuştur. Buna rağmen kıyametin ne zaman kopacağı hususu insanları meşgul etmiş, bunu öğrenebilmek için çeşitli çarelere başvurmuşlardır. Hz. Peygamber’e de çokça sorulan bu soruya Allah Teâlâ şöyle cevap vermesini emretmiştir: “(Ey Muhammed!) İnsanlar sana kıyametin zamanını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Allah katındadır, ne bilirsin, belki de zamanı yakındır.”[79]

İnsan için gerekli olan, bilinmesi imkânsız şeylerle vakit geçirmek yerine kıyamet ve onu takip edecek hesap için hazırlıklı olmaktır. Her işinde mutlaka bazı hikmetler bulunan Allah Teâlâ’nın kıyametin kopma zamanını insanlara bildirmeyişi de hikmetsiz değildir. Aslında her insanın kıyameti kendi ölümüyle başlar. Bunun için o, her an kıyamete, ölüme hazırlıklı olma durumundadır. Nitekim Resûl-i Ekrem bir defasında kendisine kıyametin ne zaman kopacağını soran kimseye, “Onun için ne hazırladın?” şeklinde karşılık vermiş,[80] kıyametin zamanını bilmeye değil ona hazır olmanın önemine dikkat çekmiştir.

B. Kıyamet Alâmetleri

Buraya kadar yapılan açıklamalarda kıyametin ne zaman kopacağını, Cenâb-ı Hak’tan başka kimsenin bilemedeğini söylemiş ve herkesin şahsen ölmesiyle kendi kıyametinin koptuğunu belirtmiştik. Bunun sebebi iyilik yapmaya da kötülük yapmaya da müsait insanoğlunun iradesini baskı altında tutmamak, dünya hayatı çerçevesinde geleceğini kendi isteği doğrultusunda hazırladığı gibi ebedî hayatı için de aynı irade ile hazırlanmasıdır. Kur’ân-ı Kerim’de kıyametin kopması (saat) ve kopuş dehşeti hakkında epeyce beyanlar yer almakta fakat kopuş zamanı hakkında bilgi verilmemektedir.

Aslında Muhammed aleyhisselâmın son peygamber (hâtemü’n-nebiyyîn)[81], oluşu ihtiyar dünyamızın son dönemini yaşadığının göstergesidir. Nitekim Resûl-i Ekrem bir hadisinde, “Benim nebî olarak görevlendirilmemle kıyametin kopması arasında şu iki parmağımın arasındaki mesafe kadar kısa bir zaman vardır.” buyurmuştur.[82] Şunu hemen belirtmek gerekir ki bu nebevî ifadeden günümüze

kadar on dört asırlık bir zaman geçmesine rağmen kıyametin hâlâ kopmamış olmasını yadırgamamak gerekir. Çünkü burada sözü edilen "zaman" kavramı jeolojik zamandır yani güneş sisteminin ve ona bağlı olarak yer kürenin ve ayın oluşum süresidir. Bu alanla ilgilenen ilim adamlarının tahminlerine göre jeolojik hesaplamalarda 1000 yıl, 2000 yıl önemsenmemesi gereken küsur zaman bölümleridir.

Kıyamet alâmetleriyle ilgilenen âlimler içki, zina, adam öldürme gibi günahların artması, ayrıca kadın nüfusunun erkeklere oranla çoğalması, zenginliğin artması gibi gelişmeleri kıyamet alâmetleri olarak zikretmiş ve bunlar için bazı hadis rivayetlerinden delil getirmişlerdir. Ancak bu tür rivayetlerin hadis kaynaklarında yer almasından bu yana geçen on asrı aşkın zaman içindeki gelişmelerin sürekli menfi olduğunu söylemek sosyolojik realiteler açısından mümkün görünmemektedir. Öyle görünüyor ki bahis konusu gelişmeler bazen İslâm'ın ve Müslümanların lehine bazen de aleyhine tecelli etmiştir. Burada şunu da hatırlatmak gerekir ki İslâm dini doğuşundan bu yana sürekli olarak güçlenmiş, yayılmış ve gelecek için de büyük ümitler telkin etmiştir. Günümüzde dünya nüfusu içindeki din değiştirmeleri İslâmiyet'in lehine olmak üzere devam etmekte, İslâm ile müşerref olanların sayısı sürekli olarak artmaktadır. Buna karşın iradeli ve bilinçli irtidatlar yok denecek kadar azdır.

C. Kıyametin Kopuşu

Kıyametin kopma zamanı gelince, Allah'ın emriyle, dört büyük melekten biri olan İsrâfil'in sûra üflemesiyle kıyamet kopacaktır. "Boynuz şeklinde borazan" anlamına gelen sûrun mahiyetini Allah'tan başka kimse bilmemektedir. Sûra üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna, göklerde ve yerde olanların hepsi düşüp ölecektir. Sûra ikinci defa üflenmesiyle ruhlar cesetlerine dönecek ve diriliş vuku bulacaktır. Kur'ân-ı Kerim'de, "Sûra üflenince, Allah'ın diledikleri bir yana, göklerde olanlar, yerde olanlar hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince hemen ayağa kalkar ve bakışıp dururlar."[83] buyurularak her iki üfleyişe değinilmiştir. Buna göre ilk üfleyişte kıyamet kopacak, ikincisinde ise mahşer için diriliş gerçekleşecektir. Bu ikisi arasında geçecek zamanın ne kadar devam edeceği ise bilinmemektedir.

Kıyametin kopuşuyla ilgili olarak Kur'an'da pek çok âyet yer almakta; bunlarda kıyamet, dehşet, heyecan ve korku verici tablolar halinde tasvir edilmektedir. Bu âyetlerden bir bölümünün meali şöyledir: "Gökyüzü yarıldığı zaman, yıldızlar döküldüğü, denizler birbirine katıldığı, kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman insanoğlu ne yaptığını ve geride ne bıraktığını anlayacaktır."[84] Demek ki kıyametin kopuşu esnasında büyük bir kozmik değişim ile yer ve gök şekil değiştirecektir.

Kıyameti diriliş takip eder. Daha sonra da diğer âhiret halleri gerçekleşir.

Lokmân 31/34.

ez-Zuhruf 43/85.

el-Ahzâb 33/63; ayrıca bk. el-A'râf 7/187; Fussilet 41/47.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 192, 202.

el-Ahzâb 33/40

Buhârî, "Rikâk", 39; Müslim, "Fiten", 132-135.

ez-Zümer 39/68.

el-İnfitâr 82/1-5.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
DİRİLİŞ VE ÂHİRET HALLERİ

V. ÖLÜMDEN SONRA DİRİLİŞ: BA‘S

Sözlükte **ba’s** “göndermek, diriltmek” anlamına gelir. Terim olarak ise Cenâb-ı Hakk’ın âhiret hayatını başlatmak üzere yeniden canlandırması diye tanımlanır.[85] Kur’ân-ı Kerim’in bilhassa Mekkî sûrelerinde âhiret konusu sık sık tekrarlanıp etkili ifadelerle işlenmektedir. İmam Gazzâlî, Kur’an’da yer alan 100’den fazla terim ve deyim kullanılarak âhiret inancının işlendiğini kaydeder.[86] Her zaman maddenin çekiciliğine kapılan ve bu sebeple ölümden sonra dirilmeyi unutan insanları uyarıp gerçeğe davet edecek nitelikte ve yücelikte olan bu ilâhî metinler üslûp ve sanat (fesahat ve belâgat) yönünden eşsiz örneklerdir.

A. Dirilişin İmkân ve İspatı

Akıl açısından imkân dahilinde bulunan dirilişin ispatına yönelik birçok âyetten birinin meali şöyledir: “Ey insanlar! Eğer öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphe içinde iseniz şunu biliniz ki biz sizi topraktan, sonra döl suyundan (nutfe) sonra aşılanmış yumurtadan, sonra da organları önce belirsiz, ardından belirlenmiş bir çiğnem etten yarattık ki size kudretimizi gösterelim. Biz dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız, sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için sizi büyütürüz. Kiminiz ölür, kiminiz de ömrünün en verimsiz (ihtiyarlık) çağına kadar götürülür ki bilen bir kimse iken bilmez hale gelsin. Sen yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün. Fakat biz üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten iç açıcı bitkiler verir. Çünkü Allah hakkın ta kendisidir; O, ölüleri diriltir, yine O, her şeye güç yetirir. Kıyamet vakti de elbette gelecektir, bunda şüphe yoktur. Allah kabirlerdeki kimseleri diriltip kaldıracaktır.”[87]

Meali verilen bu ilâhî hitapta üç delil özellikle kendini göstermektedir: İnsan, toprak ve su. İnsanın kendi yaratılışı ve bunun safhaları, onun Allah’a ve âhiret gününe iman etmesi için en yakın ve en açık delildir. Zira insanın ana karnında oluşması, dünyaya gelişi, gelişme safhaları, ihtiyarlığı ve ölümü hep kendi dışında vuku bulmaktadır. Aynı şekilde insan, kupkuru toprağın gökten inen su ile nasıl canlanıp kabardığını, hayatının devamı için kendisine neler hazırlayıp sunduğunu da her an müşahede etmektedir. Bu olup bitenlerde yoktan var etme çerçevesinde kişinin hiçbir katkısı yoktur. Şu halde bütün bunlar Allah’ın vaat ettiği dirilişin en kesin aklî delilleridir.

B. Dirilişin Mahiyeti

Ehl-i sünnet âlimleri âhiretteki dirilişin ruh-beden beraberliği içinde olacağı noktasında görüş birliğine varmışlardır. Cenâb-ı Hak, Kur’ân-ı Kerim’de ilk yaratmayı başlatanın da, ölümden sonra zamanı gelince yaratmayı tekrar edecek olanın da kendisinin olduğunu ve bunun O’nun için pek kolay bir iş konumunda bulunduğunu beyan etmektedir.[88]

Ayrıca Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Biz toprağın onlardan neleri eksilttiğini kesinlikle bilmekteyiz. Yanımızda o bilgileri koruyan bir kitap

vardır."[89] "Evet, bizim, onun parmak uçlarını bile aynen eski haline getirmeye gücümüz yetmektedir."[90] Bazı İslâm filozofları âhiretteki hayatın, dünyada egemen olan tabiat kanunları çerçevesinde devam edeceğini zannetmiş, çürüyüp yok olmuş insan bedeninin ebedî âlemde tekrar meydana getirilmesinin imkân çerçevesinde bulunmadığını söylemiş ve dirilişin sadece ruhlar âleminde gerçekleşeceğini ileri sürmüştür.

İmam Gazzâlî cismanî dirilişi inkâr edenlerin, Kur'an ve hadisteki açıklamalardan uzaklaştıkları için küfre düştüklerine hükmetmiştir.[91] XX. yüzyıldan itibaren ortaya atılan kişilik teorilerinden pek çoğu ruh-beden bütünlüğünü korumaya özen göstermektedir. Çağdaş teorik fizikçilerden biri şöyle der: "Tanrı'nın yaratacağı yeni bir âlemde bedenli bir varoluş, sırf ruhî varoluştan daha çok mâkul görülmektedir. Dinin haşir dediği şey ne anlamsızdır ne de imkânsız!"[92]

Aslında insanın bedeniyle birlikte diriltilmesi onun mahiyetiyle ilgili bir husustur.[93] İnsan ruh ve bedeniyle ayrılmaz bir bütün olduğu için ölen bir kimsenin bu dünyada sahip olduğu kimlik ve kişiliğe öteki dünyada beden olmaksızın sahip olması mümkün değildir. Kişiyi her yönüyle tatmin edecek bir hayatın, heyecan ve duyguları açısından istenen sonucu verebilen, onda gerçeklik duygusunu uyandıran ve aklen kabul edilebilen özelliklere sahip olması gerekir. Bunların gerçekleşmesi için yeniden dirilişin bedenle birlikte olması, sırf ruhî olmasından daha mâkul görülmektedir.[94]

Bk. Topaloğlu – İÇelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Ba's" md.

Topaloğlu, "Âhiret", *DİA*, I, 544, 548.

el-Hacc 22/5-7.

Bk. er-Rûm 30/27.

Kâf 50/4.

el-Kıyâme 75/4.

Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, s308; ayrıntılı bilgi için bk. Galip Türcan, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, s. 229-231.

Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s. 263.

İzmirli, *Yeni İlim-i Kelâm*, s. 196.

Yener Öztürk, *İmkân ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Âhiret*, s. 26.

VI. HAŞİR VE MAHŞER

Sözlükte **haşr** “bir topluluğu bulunduğu yerden zorla çıkarıp bir meydanda toplamak” anlamına gelir. Terim olarak kıyamet gününde yeniden diriltilen varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder.[95] Kur’an’da, “Bütün insanların bir araya toplanacakları gün.”[96] diye nitelendirilen haşir için, “Sizi toplanma gününde bir araya getirdiği gün, işte o, kimin aldandığının ortaya çıkacağı gündür.”[97]; “Sonra sûra bir daha üflenince hemen ayağa kalkar, bekleşip dururlar.”[98]; “Sûra üflenince kabirlerinden rablerine koşarak çıkarlar.”[99] buyurulur. Kıyamet günü Allah Teâlâ, yeryüzünü dilediği şekle sokacak ve mahşer yeri, Resûl-i Ekrem’in ifadesiyle, “Üzerinde hiçbir alâmet (dağ, dere, bitki vb.) bulunmayan, halis buğday unundan yapılmış yufka gibi beyaz ve parlak bir düzlük”[100] olacaktır.

Mahşerde melekler, cinler ve insanlar diriltildikten sonra insanoğlunun küçüğü, büyüğü, akıllısı, delisi, hepsi bir yerde toplanacaktır. Orada hayvanlar da hazır bulundurulacaktır. Cenâb-ı Hakk’ın dünyada akıl ve şuur verip sorumlu tuttuğu (mükellef) varlıkların toplanma amacı hesap, hayvanların toplanma amacı ise karşılıklı olarak haklarını almalarıdır (kısas). Bu sebeple hayvanlar insanlardan ve birbirlerinden haklarını aldıktan sonra toprak olurken inkârcıların her biri, “Keşke ben de onlar gibi toprak olup ceza görmeseydim!” tarzında istekte bulunacaktır.[101] Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadislerde buyurulduğuna göre insanlar yalınayak, ilk yaratılışları gibi sünnetsiz, çıplak ve kusursuz olarak haşir olunacaklardır.[102] Mahşer yerindeki bekleyişte güneş yaklaştırılacak ve insanlar dünyadaki durumlarına göre farklı derecede terleyeceklerdir.[103] Ancak Allah Teâlâ bu dehşetli günde yedi sınıf insanı arşın altında gölgelendirecektir: **1.** Âdil devlet başkanı. **2.** Allah’a ibadet ederek büyüyen genç. **3.** Gönlü camilere bağlı kimse. **4.** Birbirini Allah için seven ve bu sevgi ile bir araya gelip ayrılan iki kişi. **5.** Mevki sahibi ve güzel bir kadının zina davetini “Ben Allah’tan korkarım.” diyerek reddeden. **6.** Sağ elinin verdiğini sol eli duymayacak şekilde gizli sadaka verip iyilik yapan kimse. **7.** Tenha yerde Allah’ı zikrederek gözleri dolup taşan kimse.[104]

Mahşere herkes, dünyada kime inanıp uymuşsa onunla beraber gelir. Mümin, münafık ve kâfirler önderleriyle birlikte bir araya gelirler: “Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız gün.”[105] Bütün cemaatler, inanç ve aksiyon birliği içinde olan topluluklar beraberce haşrolunur. “Firavun, kıyamet gününde milletinin önüne düşecek ve onları ateşe götürecektir. Varacakları yer ne kötü yerdir.”[106]

Mahşer, çok sıkıntılı ve korkulu bir mekândır. O gün herkes bir an önce büyük mahkemenin kurulmasını ve hesabın bir an önce görülmesini isteyecektir. Bunun sağlanması meyanında Cenâb-ı Hak’tan talepte bulunmak üzere Hz. Âdem’den itibaren büyük peygamberlere başvuracak, fakat Hz. Muhammed (s.a.s)’den başka buna hiçbir peygamber cesaret edemeyecektir. Nihayet Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellemin uzun dua ve niyazından sonra Allah Teâlâ hesabın başlatılmasına izin verecektir.[107] “O gün zalim kimse ellerini ısırıp, ‘Keşke

peygamberle birlikte bir yol tutsaydım! Yazık bana! Keşke falancayı dost edinmeseydim!' diyecektir."[108]

Bk. Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "haşir" md.

Hûd 11/103.

et-Tegâbün 64/9.

ez-Zümer 39/68.

Yâsîn 36/51.

Buhârî, "Rikâk", 44.

Bk. en-Nebe' 78/40.

Buhârî, "Rikâk", 45; Müslim, "Cennet", 41.

Buhârî, "Zekât", 52; Müslim, "Cennet", 62.

Buhârî, "Ezân", 36; Müslim, "Zühd", 91; Tirmizî, "Zühd", 53.

el-İsrâ 17/71.

Hûd 11/98.

"Şefaat-i kübrâ hadisi" diye tanınan bu hadis için bk. Buhârî, "Zekât", 52.

el-Furkân 25/27-28.

VII. HESAP, SUAL VE MÎZAN

Mahşer yerinde herkes toplandıktan sonra büyük mahkeme kurulacak, dünyada yazıcı melekler tarafından tutulan amel defterleri o gün sahiplerine verilecek ve herkes yaptıklarını defterinde görerek nasıl bir muameleye tâbi tutulacağını tahmin edecektir. Amel defterleri iman edip iyi davranışlarda bulunanlara sağdan, kötülükleri sebebiyle cehenneme gideceklere de soldan ve arkadan verilecektir.[109]

Hesap, sual ve amel defterleri konusunda Kur'an'ın beyanları açık ve kesindir. Her insan için Kirâmen Kâtibîn meleklerinin bir dosya tanzim ettikleri, bu dosyanın âhirette açılacağı, zerre kadar iyilik yapanın karşılığını göreceği, zerre kadar şer işleyenin de karşılığını göreceği bilinmektedir. "Kitabı sağından verilen kolay bir hesaba çekilecek ve sevinçle ailesine dönecektir. Kitabı arkasından verilen ise yok olmayı isteyecek ve alevli ateşe girecektir."[110]

Bir hadiste, "Kıyamet günü kulun hesaba çekileceği ilk ameli namazdır. Namazı düzgün olanın işi iyi gider, kazançlı çıkar. Namazı düzgün olmayansa kaybeder, zararlı çıkar."[111] buyurulmuştur. Hesapla ilgili olarak fazlasıyla dikkat edilecek hususlardan biri de kul hakkıdır. Hz. Peygamber, üzerinde kul hakkı bulunan kimselerin, hak sahiplerinin hakkını amelleriyle ödemek zorunda kalacağını, sevaplarından bir kısmının, üzerinde hakkı bulunan kişilere verileceğini, sevapları tükendiği takdirde onun günahlarından kendisine yükleneceğini bildirmektedir.[112] Yine Resûlullah beş şeyden hesaba çekilmedikçe kulun rabbinin huzurundan ayrılamayacağını haber vermiştir: Ömrünü nerede harcadığından, amelinden, malını nereden kazanıp nereye harcadığından, vücudunu nerede eskittiğinden ve ilmi ile amel edip etmediğinden.[113]

Mahşerde kimlerin nelerden sorguya çekileceği konusunda şöyle bir sıralama yapmak mümkündür: **1.** Yahudi ve Hristiyanlar Allah'ın eş ve oğul edinip edinmediğinden; **2.** Müşrikler şirklerinden; **3.** Peygamberler ümmetlerinden ve davetlerinden; **4.** Kibirli kendi kibrinden hesaba çekilir. **5.** Mümin ise namazından ve ibadetlerinden, zulümden, ömründen, malından, vücudundan, ilminden vb. hususlardan hesaba çekilir.[114]

Mahşerde çocuklara ve delilere sorgu yoktur. Müşrik ve kâfir çocukları hakkındaki genel eğilim, onların da cennette olacağı ve oradakilerin hizmetinde bulunacakları şeklindedir. Ancak onların A'râf'ta olacağını söyleyenler de vardır.[115] Bunun yanında mahşerde hesaba çekilmeyecek veya hesabı kolay geçecek olanlar da vardır ki bunların başında şehitler gelir.[116]

Mîzan yani Allah'ın bildiği ve takdir ettiği tarzda amellerin tartılması haktır, aklî yönden de mümkündür. Kur'ân-ı Kerim'de mîzanla ilgili beyanlardan birinin meali şöyledir: "Kıyamet günü doğru teraziler kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Hardal tanesi kadar bile olsa yapılan her şeyi ortaya koyarız. Hesap gören olarak biz herkese yeteriz."[117]

el-İnşikâk 84/7-12.

el-İnşikâk 84/7-12.

Tirmizî, “Salât”, 188.

Buhârî, “Mezâlim”, 10.

Tirmizî, “Kıyâmet”, 1.

Süleyman Toprak – Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, s. 477.

Süleyman Toprak – Şerafettin Gölcük, *a.g.e*, s. 244.

Ahmed bHanbel, *el-Müsned*, V, 287.

el-Enbiyâ 21/47.

VIII. SIRAT

Sözlükte “cadde, ana yol” mânasına gelen **sırat** “cehennemin üzerinde kurulmuş köprü” demektir. Müminler cennete bu yoldan geçerek ulaşacak, sıratı geçemeyenlerse cehenneme düşecektir. Sırata işaret eden âyetlerden birinin meali şöyledir: “İçinizden oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra biz, Allah’a karşı gelmekten sakınanları kurtarır, zalimleri de orada diz üstü çökmüş olarak bırakırız.”[118]

Sırat hakkında rivayet edilen hadislerde Hz. Peygamber, sıratın cehennem üzerine kurulacağını, ondan ilk geçenlerin kendisi ve ümmeti olacağını, o gün sadece peygamberlerin konuşacağını ve bütün duaların “Kurtar Allahım!” şeklinde olacağını bildirmiştir.[119] Yine bu hadislerde müminlerin, yaptıkları amellere göre, bazılarının şimşek ve rüzgâr gibi hızlı bazılarının da daha yavaş olarak hatta sürünerek sıratı geçeceği ve cennete varacakları, kâfirlerle bazı günahkârların ise ayakları sürçüp cehenneme düşecekleri haber verilmiştir.[120] Gerçek mahiyetini ancak Allah’ın bildiği sıratın kıldan ince, kılıçtan keskin olduğu rivayet edilir. Bunun anlamı, günahlara ve sevaplara göre onun üzerinden geçmenin kolay veya zor olacağı şeklindedir.

Meryem 19/71-72.

Buhârî, “Rikâk”, 52; Tirmizî, “Cennet”, 20.

Bk. Buhârî, “Rikâk”, 48; Müslim, “Îmân”, 81; İbn Mâce, “Zühd”, 33; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 392.

IX. HAVZ-I KEVSER

İçinde kevser ırmağından gelen suların toplandığı havuz mânasına gelen bir terkiptir. Kur'an'da "havz" kelimesi yer almayıp sadece "kevser" geçmektedir: "Ey Muhammed! Biz sana kevseri verdik!"[121] mealindeki âyette "kevser"den kastın kevser havuzu veya cennetteki bir ırmak olduğu kabul edilir. Âhirette her peygamberin bir havuzu olacaktır ki bundan peygamberin kendisi ve ümmetinden Allah'ın diledikleri içeceklerdir. O gün Resûl-i Ekrem'in de bir havuzu olacaktır. Nitekim o, ümmetini havuz kenarında karşılayacağını, kendisine uğrayanların havuzun suyundan içeceklerini ve bir daha susamayacaklarını haber vermiştir.[122] Kevser hakkında Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerden birinin meali şöyledir: "Benim havuzumun bir kenarı bir aylık yol uzunluğundadır. Suyu, sütten daha beyaz, kokusu miskten daha güzel, kadehleri de gökteki yıldızlardan daha çoktur. Ondan bir kere içen bir daha susamaz."[123]

el-Kevser 108/1.

Buhârî, "Rikâk", 53.

Müslim, "Fezâil", 9; Tirmizî, "Kıyâmet", 14, 15.

X. ŞEFAAT

Sözlükte **şefaat,** "birinin önüne düşüp işini görmek; birinin bağışlanması için af dilemek" olup terim olarak âhirette Allah'ın izin vereceği kimselerin, yine O'nun izniyle günahkâr müminlerden bazılarının bağışlanmasını ya da günahı olmayanların Allah katındaki derecelerinin yükseltilmesini talep etmeleridir. Ehl-i sünnet âlimlerine göre müminlerden büyük günah işleyenler için de şefaat söz konusudur. Bir hadiste, "Şefaatim, ümmetimden büyük günah işleyenler için de vardır."[124] buyurulmuştur. Bir başka hadiste ise Resûlullah her peygamberin kendine has ve kabul olunan bir duasının bulunduğunu ve onunla dua ettiğini, kendisi ise bu duasını âhirette ümmetine şefaat etmek için yapacağını bildirmiştir.[125] Hz. Peygamber, şafaat edecekler arasında peygamberleri, âlimleri ve şehitleri saymıştır.[126] Söz konusu kişiler, âhirette kendilerine verilecek inisiyatifi insanların lehine kullanacak, onlar için şefaatte bulunacak ve Allah'a yalvaracaklardır.

Âhirette Hz. Peygamber'in kendileri için şefaatte bulunacağı grupları şöylece sıralamak mümkündür:
1. Mahşer gününde Arasat Meydanı'nda toplanan ve uzun bekleyişin sıkıntılarını yaşayan bütün insanların bir an önce hesaba çekilmeleri için Allah'a yalvarması.[127] **2.** Müminlerden bir topluluğun hesaba çekilmeden cennete girmesi için yapacağı şefaat. **3.** Cehenneme girmeyi hak ettikleri halde girmemeleri için bir kısım günahkârlar hakkında yapacağı şefaat. **4.** Cehenneme giren müminlerin oradan çıkmaları için şefaati.[128] **5.** Cennetliklerin derecelerinin artması için şefaat. **6.** Ümmetinden günahları sevaplarından çok olan bir topluluk için yapacağı şefaat. **7.** Cehennemde ebedî olarak kalan kâfirlerin azaplarının hafifletilmesi için şefaat. **8.** Müşrik çocuklarının azap görmemeleri için yapacağı şefaat.[129]

Ehl-i sünnet âlimlerine göre şefaat haktır, gerçekleşecektir, şefaat uman ve kendisi hakkında şefaat edilmesine izin verilen kimseler için kurtuluş vesilesidir. Ancak kâfir ve münafık olanlar için onları kurtuluşa erdirecek herhangi bir şefaat söz konusu değildir. Nitekim Kur'an'da, "Onlara (kâfirlere) şefaatçıların şefaati fayda vermez."[130] buyurulmuştur. İslâm fırkalarından Mûtezile âlimleri ilâhî adalete aykırı olduğu gerekçesiyle şefaati reddederken Şiîler benimserler.[131] Burada şefaate güvenerek dinî görevlerini yerine getirmede gevşeklik göstermenin doğru bir davranış olmayacağını da hatırlatmak gerekir. Zira şefaate erebilmek için dünyada gayret sarfetmek, ilâhî emir ve yasaklar hususunda duyarlı olmak gerekmektedir.

Ebû Dâvûd, "Sünnet", 21; İbn Mâce, "Zühd", 37; Tirmizî, "Kıyâmet", 11; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 213.

Buhârî, "Daavât", 1; Müslim, "Îmân", 86.

İbn Mâce, "Zühd", 37.

Buhârî, “Zekât”, 52.

Buhârî, “Rikâk”, 51.

Tasnif için bk. Şa’rânî, *el-Yevâkīt ve’l-cevâhir*, s. 170.

el-Müddessir 74/48.

Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, s. 548.

XI. A’RÂF

Sözlük anlamı “sur, kale burcu, dağ ve tepenin en yüksek noktası” olan **a’râf**, daha çok cehennem ile cennet arasındaki surun yüksek kısmı için kullanılır. İyi ve kötü amelleri eşit olan kimseler bir müddet burada kaldıktan sonra cennete gireceklerdir. Kur’ân-ı Kerim’de aynı adla anılan sûrede, a’râfta, cennette ve cehennemde bulunanların birbirleriyle konuşmalarına yer verilir.[132] A’râfta kalacakların (Ashâbü’l-a’râf) kimlerden oluşacağı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.[133] Bazılarına göre bunlar, cennete veya cehenneme girmeyi gerektirecek durumda olmadıkları için fetret ehli ile müşriklerin ergenlik çağına ermeden ölen çocuklarıdır. Bu hususta âyet ve hadislere daha uygun düştüğü için tercih edilen görüşe göre a’râf ehli, iyilik ve kötülükleri, sevap ve günahları eşit müminlerdir. Böyleleri a’râfta bir müddet bekledikten sonra haklarında hüküm verilecek ve cennete gireceklerdir.[134]

el-A’râf 7/44-51.

Celâleddin es-Süyûtî, *el-Budûrü’s-sâfire fî umûri’l-âhire*, s. 386-390; Subhî Sâlih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s. 72.

Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini*, III, 2167; Yusuf Şevki Yavuz, “A’râf”, *DİA*, III, 259.

XII. CEHENNEM

Çeşitli âyet-i kerîmelerde yer alan cehennem ve cennet hakkında Kur'an'a has bir üslûp olan simetrik anlatım tarzıyla bu iki yerdeki hayat konusunda bilgiler verilir. Resulullah'tan nakledilen hadislerde de paralel beyanlar bulunur. Bu bilgilerden yola çıkan âlimler naklî, aklî ve tasavvufî açıdan yorumlar yapmışlardır.

A. İsimleri

Kâfir, münafık ve müşriklerin sürekli, bazı günahkâr müminlerin ise geçici olarak kalacağı cehennem, Kur'ân-ı Kerim'de değişik isimlerle adlandırılır. Bunlar arasında en çok tekrarlanıp cennetin karşıtı olarak kullanılanı "ateş" anlamındaki **nâr** kelimesidir. Nitekim aynı âyetlerde cennetlik ve cehennemlikler anlamında "ashâbü'l-cenne" ve "ashâbü'n-nâr" terkipleri zikredilmiştir.[135]

"Cehennemin yedi kapısı vardır. Onlardan her kapı için birer grup ayrılmıştır."[136] meâlindeki âyetin ışığı altında bu isimlerden yedisi öne çıkmış ve yaygın olarak kullanılmıştır.[137]

1. Cehennem. Âhiretteki azap yerinin bütününe ad olarak verildiği gibi, özel mânada cehennemin en üst tabakası için de kullanılır. Ehl-i sünnet âlimlerinin kanaatine göre burası cehennemin azabı hafif olan en üst kısmı olup günahkâr müminlerin azap göreceği yerdir, onların azapları sona erince burası boşalacaktır.

2. Cahîm. Alevi ve ısı derecesi yüksek olan ateş ve çok sıcak yer anlamına gelir, Kur'an'da ve bazı hadislerde yer alır. Kur'an'da hem tek başına[138] hem de "azâbü'l-cahîm"[139], "ashâbü'l-cahîm"[140] şeklinde "cehennem azabı" ve "cehennemlikler" anlamında kullanılmıştır.

3. Hâviye. Derin çukur ve uçurum anlamındaki hâviye "yakıcı ateşle doldurulmuş çukur" mânasında Kur'an'da ve hadiste yer alır.[141]

4) Hutame. Kur'an'da "Allah'ın, kalplerin tâ üstüne kadar tırmanan tutuşturulmuş ateşi"[142] diye açıklanmıştır.

5) Leza. Hâlis ve alevli ateş, Kur'an'da "Derileri kavurup soyan alevli ateş" anlamında yer almıştır.[143]

6) Saîr. Tutuşturulmuş alevli ateş anlamında Kur'an'da ve hadislerde geçmektedir.[144]

7) Sakar. Kur'an'da "yaktığını tüketircesine tahrip eden ama sönmeyip yakmaya devam eden ve insanın derisini kavuran" anlamındadır.[145]

Kur'ân-ı Kerim'de bunların dışında cehennem için kullanılan başka kelime ve terkipler de vardır. Meselâ yakıcı azap anlamındaki **azâbü'l-harîk**,[146] kaynar su anlamındaki **hamîm**,[147] sıcak rüzgâr anlamındaki **semûm**,[148] hapishane ve derin çukur anlamındaki **siccîn**,[149] yazıklar olsun, vay haline anlamındaki **veyl**,[150] helâk yurdu anlamındaki **dârü'l-bevâr**,[151] kötü yurt anlamındaki **sûü'd-dâr**[152] ve aşağıların aşağısı anlamıdaki **esfelü's-sâfilîn**[153] bunlardan bazılarıdır.

Hemen hepsi ateşle ilgili olan bu farklı isimlerle cehennemdeki azap çeşitlerinin

yanı sıra onun tabakaları, bölümleri de kastedilmiş olabilir.

B. Cehennem Azabı

Cehennemle ilgili âyetlerde daha çok insanların dünyada işledikleri günahlara paralel olarak çarptırılacakları azap şekilleri tasvir edilir. Bunların çoğunda azabın ateş ve kaynar su ile gerçekleşeceği haber verilir. Bu maddi azaplar yanında mânevî azaplardan da bahsedilir. Cehennemlikler alçaltılmış,[154] Allah'ın gazabına uğratılmış,[155] kötülenmiş ve ayıplanmış[156] olarak cehenneme atılırlar. Onlar cehennemi lâvlar çıkaran bir yanardağ gibi alevler saçar halde bulurlar,[157] o, yüzlerini dağlar, organlarını koparır, etlerini yakar, bağırsaklarını eritir. Cehennemlik, içine işleyen bir sıcaklık ve kaynar su içinde, serinliği olmayan kara bir dumanın gölgesinde bulunur, derisi yanıp kavrulduğunda sonsuz olarak azabı tatması için yerine yeni bir deri yaratılır.[158]

Ölüm her taraftan hücum eder ama cehennemlik onu tadamaz. Cehennemde ölüm çok istenir fakat orada ölüm yoktur.[159] Cehennemlik ne ölüp kurtulur, ne de yaşadığı hayata hayat denir. Cehennemin dibinde yetişen zakkum ağacının şeytan başına benzer meyveleri oradaki yiyeceklerdendir.[160] Bunlar yenildiğinde kişiyi fazlasıyla susatır, bu sebeple susamış develerin suya saldırışı gibi saldırır, fakat sadece kaynar sudan içebilir.[161] "İnkâr edenler için ateşten bir elbise biçilmiştir. Onların başlarının üstünden kaynar su dökülecektir. Bununla karınlarının içindeki organları ve derileri eritilecektir. Bir de onlar için demir kamçılar vardır. Yaşadıkları ıstıraptan dolayı oradan ne zaman çıkmak isterlerse geri döndürülür ve kendilerine, 'Tadın bu yakıcı azabı!' denilir."[162]

Kısacası cehennem, ateşten bir dünyadır; yiyecekleri, içecekleri, meyveleri ve bütün tüketim maddeleri ateşten olan bir dünya. Acı ve ıstırap kaynağı olarak ateş orada her yerdedir, herkes içindir, fakat ceza ve azabın şiddeti kötü amellere bağlıdır. Kâfir mümin gibi, mümin de münafık gibi değildir.[163]

"Şüphe yok ki Allah inkârcılara lânet etmiş ve onlara, içinde sonsuz olarak kalacakları çılgın alevli cehennemi hazırlamıştır; onlar orada ne bir dost ne de bir yardımcı bulacaklardır. Yüzleri ateşte evrilip çevrildiği gün, 'Eyvah! Keşke Allah'a itaat etseydik, peygambere de itaat etseydik!' derler. 'Rabbimiz! Biz yöneticilerimize ve büyüklerimize uyduk, fakat onlar bizi yoldan saptırdılar. Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver, onları büyük bir lânete uğrat!' derler."[164]

Cehennemde maddî cezalar yanında bütün umutların boşa çıkması, Allah'ın merhametinden mahrum kalınması gibi mânevî cezalar da söz konusudur. Oradaki en büyük mânevî azap Allah'ın cemalini görememektir. Cehennemlikler Allah'ı görmekten mahrum kalacaklar,[165] buna karşılık azapları çeşitli şekillerde fâsıla vermeden sürüp gidecektir. Onlar ölümü temenni ederler, cehennem zebanilerinin reisi Mâlik'e Allah'ın nezdinde cezalarının hafiflemesi için şefaatte bulunması ricasında bulunurlar. Fakat ondan, "Ebedî olarak cehennemde kalacaksınız."[166] cevabını alırlar.

Cennet ile cehennemin halen bulunup bulunmadıkları, şayet mevcut iseler nerede oldukları hususu âlimler arasında tartışılmıştır. Cehmiyye, Mûtezile ve Hâricîler, kıyametten önce yaratılmalarının boşuna olacağını, ayrıca

kıyametin kopuşuyla her şeyin yok olacağını bildiren âyete[167] dayanarak cennet ile cehennemin henüz mevcut olmadıklarını söylemişlerdir. Ehl-i sünnet âlimlerinin hemen hepsi ise her ikisinin de yaratılmış ve halen mevcut olduklarını belirtmişlerdir. Çünkü Hz. Âdem ile Havvâ cennette yaratılmış ve oradan dünyaya indirilmişlerdir.[168] Yine Kur'ân-ı Kerim'de cennet ve cehennemden bahsedilirken her ikisi için de geçmiş zaman kipi kullanılarak müminler ve kâfirler için önceden hazırlandıkları bildirilmiştir.[169] Hz. Peygamber de Miraç'ta cehennem ile cennetin kendisine gösterildiğini haber vermiştir. Bütün bunlar cennet ve cehennemin halen mevcut olduklarını göstermektedir.

Bu mekânların nerede bulundukları sorusuna gelince, hakkında herhangi bir nass bulunmadığı için bu meseleyi Allah'a havale etmek en uygun yöntem olarak görünmektedir. Çünkü beşer olarak bizim bu alanda bilgi üretmemiz mümkün olmadığı gibi, evrenin çok küçük birkaç parçasını oluşturan gezegenlerin dışındaki mekânlara dair hiçbir bilgiye sahip değiliz. Sözün özü, cehennem ve cennet şu anda vardır, daha önce de vardı ve her zaman var olacaktır. Cehennem aşağılarda yer alırken cennet yukarılarda, gökte, yedi kat semanın üstündedir.

A'râf ve cehennemden sonra şimdi de müminler için ebedî ikamet yurdu olan cennetten bahsetmeliyiz.

Bkel-A'râf 7/44, 50.

el-Hicr 15/44.

Topluoğlu, "Cehennem", *DİA*, VII, 227.

eş-Şuarâ 26/91; el-Vâkı'a 56/94.

ed-Duhân 44/56.

el-Bakara 2/119.

el-Kâria 101/9, 11; Nesâî, "Cenâiz", 9.

el-Hümeze 104/4-7.

el-Meâric 70/15-16.

el-Hacc 22/4; Lokmân 31/21; Sebe' 34/12; Tirmizî, "Daavât", 30.

el-Müddessir 74/27-29.

Âl-i İmrân 3/181; el-Enfâl 8/50.

el-En'âm 6/70; el-Hacc 22/19.

et-Tûr 52/27; el-Vâkı'a 56/42.

el-Mutaffifîn 83/7-8.

İbrâhim 14/2; Meryem 19/37.

İbrâhim 14/28.

er-Râ'd 13/25.

et-Tîn 95/5.

Yûnus 10/27.

el-Mü'min 40/10.

el-İsrâ 17/18.

Mürselât 77/32.

en-Nisâ 4/56.

el-A'lâ 87/13.

es-Saffât 37/64-65; el-Vâkı'a 56/52.

el-Vâkı'a 56/53-55.

el-Hacc 22/19-22.

Cehennem hakkında geniş bilgi için bk. Subhî Sâlih, *Ölümden Sonra Diriliş*, çeşitli sayfalar; Topaloğlu, "Cehennem", *DİA*, VII, 225-233.

el-Ahzâb 33/64-68.

el-Mutaffifîn 83/15.

ez-Zuhruf 43/77.

el-Kasas 28/88.

el-Bakara 2/30-38.

Âl-i İmrân 3/131, 133.

XIII. CENNET

Sözlükte **cennet** kelimesi, "örtmek, gizlemek" anlamındaki **cenn** kökünden türetilmiş bir isim olup, "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" anlamına gelir. Âhirette müminlerin ebedî saadet yurduna bu ismin verilmesi ya cennetin genel görünüm yönünden dünya bahçelerine benzemesi ya da oradaki eşsiz nimetlerin insan idrakinden gizlenmiş olması sebebiyledir.[170] Dünya hayatı boyunca tevhit akîdesine bağlı olan mümin, müttaki, sâlih, velî, şehit, sıddîk, nebî ve resûl kulları için Allah Teâlâ, ebedî ikamet yeri olarak cenneti hazırlamıştır. Cennet iman eden ve Allah'ın rızasına uygun sâlih amellerde bulunan kimselere O'nun lutfu, ihsanı, keremi ve bağışıdır.[171]

Genişliği gökler ve yer kadar[172] yani insanın hayal edebileceği en geniş mekân kadar olduğu bildirilen cennet çok yüksekte, zaman ve mekânda sonsuz yeni bir âlemde bulunmaktadır; fakat Allah'ın kürsüsü ve arşı cennetin de üstündedir. Cennetin yerinin bir âyette sidretü'l-müntehânın yanı olduğu belirtilir: "Andolsun ki, onu (Cebrâil'i) bir defa daha (miraçtan) inerken gördü, sidretü'l-müntehânın yanında. Me'vâ cenneti de onun yanındadır."[173]

Hz. Peygamber bir hadisinde, "Cebrâil beni hiç görmediğim renklerle örtülü sidretü'l-müntehâya kadar götürdü. O anda cennete girdim, misk kokulu toprağını ve inciden göğünü müşahede ettim."[174] buyurmuştur. Yine hadiste belirtildiği üzere müminlerin kabrinde cennete bakan bir pencere açılır; müminlerin ve özellikle şehitlerin ruhları cennetin ağaçlarına konmuş kuşlar şeklinde uçuşur ve müminler cennet nimetlerinden rızıklanır.[175]

A. İsimleri

Gerek Kur'an'da gerekse hadis rivayetlerinde ebedî saadet yurdunu anlatmak üzere en fazla "cennet" kelimesi yer alır. Ancak dinî literatürde onu ifade etmek üzere bazıları tek başına, bazıları da terkip halinde olmak suretiyle başka isimler de kullanılmıştır.[176]

1. Firdevs. Sözlükte "içinde üzüm bulunan bağ, bahçe" anlamındaki **firdevs** Kur'an'da hem cennet kelimesiyle birlikte "cennâtü'l-firdevs"[177] şeklinde hem de tek başına kullanılmıştır.[178]

2. Adn. Kur'an'da "ikamet edilecek cennetler" anlamında "**cennâtü adn**" şeklinde geçmektedir.[179]

3. Naîm. Kur'an'da cennet kelimesinin hem tekil hem de çoğul şekliyle izâfet terkibi halinde –"cennetü'n-naîm"[180], "cennâtü'n-naîm"[181]– kullanılan naîm insana huzur ve mutluluk veren bütün güzellikleri ifade eder. Naîm, Kur'an'da cehennemin isimlerinden olan "cahîm"in zıddı konumunda cennet yerine de kullanılmıştır.[182]

4. Me'vâ. "Varılacak yer" anlamında Kur'an'da hem cennet hem de cehennem için kullanılmıştır.[183]

5) Ravza. Sözlükte "bol su kaynaklarına sahip yeşil bahçe" anlamındaki **ravza**, Kur'an'da hem cennet kelimesine muzaf olarak "ravzâtü'l-cennât"[184] şeklinde hem de cennet yerine tek başına kullanılmıştır.[185]

6. Dârü'z-selâm. "Selâmet ülkesi, esenlik yurdu" mânasında cennetin ismi olarak zikredilmiştir.[186]

7. Dârü'l-mukâme. "Asıl durulacak yer, ebedî kalınacak yurt" anlamındaki bu terkip de cennete girenlerin ifadesiyle onun adı olarak Kur'an'da şöyle geçer: "Derler ki: 'Bizden üzüntüyü gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu rabbimiz çok bağışlayan, şükrün karşılığını bolca verendir. Bizi lutfuyla, temelli kalınacak yurda yerleştirdi. Orada bize ne bir yorgunluk ne de usanç gelecektir.'"[187]

Kur'an'da bunlardan başka "**ebedî cennet**" anlamında **cennetü'l-huld,**[188] "güvenli yer" anlamında "**makâm-ı emîn**"[189] ve iyilik yapanalara Allah tarafından verilecek daha güzel karşılık anlamındaki "**hüsnâ**"[190] gibi cennet isimleri de yer almaktadır.

Bütün bu isimler cennetin isimleri veya sıfatları olabileceği gibi, onun farklı yönlerine işaret etmek için kullanılmış da olabilir.

B. Nimetleri

Cennette, oraya girenlerin dünyadaki amellerine göre istifade edecekleri her türlü maddî ve mânevî zevkler ve nimetler bulunmaktadır. Kur'an'da ve hadis rivayetlerinde tasvir edilen bu nimetler o kadar çeşitlidir ki onları hayal etmek veya anlatılanları anlamak bile mümkün değildir. Kıyamet günü, işledikleri güzel ameller sebebiyle amel defterleri sağından verilenler, hayırda önde olanlar, bunlar naîm cennetinde Allah'a yakın olanlardır.[191]

Müttakilere zaten kendilerinden çok uzak olmayan cennet yaklaştırılır.[192] "Mümin erkeklerle mümin kadınları, önlerinden ve sağlarından, amellerinin nurları aydınlatıp giderken gördüğün günde onlara şöyle denecektir: 'Müjde, bugün altlarından ırmaklar akan, içinde temelli kalacağınız cennetler sizindir. İşte bu büyük kurtuluştur.' Münafık erkeklerle münafık kadınların, müminlere, 'Bizi bekleyiniz ki nurunuzdan bir parça ışık alalım.' diyeceği günde kendilerine, 'Arkanıza dönün de bir ışık arayın.' denilir. Nihayet onların arasına bir sur çekilir; öyle ki kapının iç tarafında rahmet, dışında azap bulunur."[193] Yüksek cennetlerin altından ırmaklar akar, pınarlar, çeşmeler fışkırır; tadı hiç bozulmayan süt, lezzetli içecekler, berrak su ve bal ırmakları bulunur.[194]

Cennetlikler her zaman arzu ettikleri her türlü yiyecek ve içeceği ellerinin ucunda hazır bulurlar. Onlar canlarının istediği şeylere kavuşmak için sıkıntı çekmeyecekleri gibi yiyip içtikten sonra da hiçbir sıkıntı duymayacaklardır. Orada yasak ve günaha sebep olacak hiçbir şey yoktur. Onlara, "Yaptığınız güzel amellerin karşılığı olarak âfiyetle yiyiniz, içiniz." denir.[195] Cennette boş söz ve yalan yoktur. Orada sadece "selâm, selâm" sesleri işitilir, eski hâtıralar anılır, Allah'a hamdedilir. Yorgunluk, üzüntü, korku ve hakaret yoktur.[196]

Cennette her türlü maddî zevkin unsurları bulunduğu gibi mânevî zevkin unsurları da ihmal edilmemiştir. Bedenin ve ruhun bütün ihtiyaçları orada giderilmiş, maddî ve mânevî kirlilikler yok edilmiş, mükellefiyetler kaldırılmış, imtihan, korku ve sıkıntılar giderilmiş, ebedî bir rahatlık ve saadet dört yandan insanı kuşatmıştır.

C. Allah'ın Görülmesi

Kur'ân-ı Kerim'de, "Yüzler vardır ki o gün ışıl ışıl parıldayacak, rablerine bakacaklardır."[197] buyurularak müminlerin Allah Teâlâ'yı görecekleri, bundan büyük mutluluk ve sevinç duyacakları ifade edilmektedir. Yine "Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası (ziyade) vardır. Onların yüzlerine ne bir karalık ne de zillet bulaşır. İşte onlar cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır."[198] mealindeki âyette yer alan "ziyade" kelimesiyle rü'yetullahın (Allah'ın görülmesi) kastedildiğini Hz. Peygamber ifade etmiştir.[199] Bunların yanında Hz. Mûsâ'nın Tûr Dağı'nda Allah Teâlâ'yı görmek istemesi,[200] ayrıca kâfirlerin rablerinden mahrum kalacaklarını bildiren âyet[201] Ehl-i sünnet âlimleri tarafından Allah Teâlâ'nın görüleceğine delil olarak getirilmektedir. Buna göre rü'yetullah haktır ve cennette müminler Allah'ı görecektir.

Ancak Mûtezile mezhebine mensup âlimler, âhiret âlemini dünya ile kıyaslayarak Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğunu söylemiş ve yukarıdaki âyetleri kendi görüşlerine uygun şekilde tevil etmişlerdir.[202] Birbirine çok yakın iki gezegende bile aynı kanunlar geçerli değilken nasıl olur da apayrı iki âlem birbiriyle kıyaslanabilir? Kaldı ki Allah'ı görme âhirette gerçekleşecektir. Âhiretle ilgili hususlar ancak nakille yani Kur'an ve Sünnet'le bilinir. Ayrıca rü'yetin varlığı akıl yoluyla da ispatlanabilir, çünkü gördüğümüz varlıkları var oldukları için görebilmekteyiz, Allah Teâlâ da var olduğuna göre O'nun da görülmesi mümkündür.

"Allah, mümin erkeklere ve mümin kadınlara, içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaat etti. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur."[203]

Topaloğlu, "Cennet", *DİA*, VII, 374.

en-Nisâ 4/69-70; el-Mü'minûn 23/1-11.

Âl-i İmrân 3/133.

en-Necm 53/13-15.

Buhârî, "Salât", 79; "Enbiyâ", 85; Müslim, "Îmân", 103; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 144.

Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, "Cenâiz", 109; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 107.

Geniş bilgi için bk. Topaloğlu, "Cennet", *DİA*, VII, 376-377; Galip Türcan, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, s. 317-321.

el-Kehf 18/107.

el-Mü'minûn 23/11.

et-Tevbe 9/72; el-Kehf 18/31.

eş-Şuarâ 26/85.

el-Mâide 5/65.

el-İnfitâr 82/13.

en-Nâziât 79/37-41.

eş-Şûrâ 42/22.

er-Rûm 30/15.

el-En’âm 6/127; Yûnus 10/25.

Fâtır 35/34-35.

el-Furkân 25/15.

ed-Duhân 44/51.

Yûnus 10/26.

el-Vâkı'a 56/8-12.

Kâf 50/31.

el-Hadîd 57/12-13.

Muhammed 47/15.

et-Tûr 52/19.

Meryem 19/62.

el-Kıyâme 75/22-23.

Yûnus 10/26.

Buhârî, “Tefsîr”, 32, “Tevhîd”, 35; Müslim, “Cennet”, 1.

el-A’râf 7/143.

el-Mutaffifîn 83/15.

Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, s. 8-11.

et-Tevbe 9/72.

SONUÇ

Ölüm herkes için kaçınılmaz bir realitedir. Ölüp yok olmaktan hoşlanmayan insanoğlu, dünyada ölümsüz yaşayamayacağını anlayınca ölüm sonrasını merak etmiş ve orası için hazırlanma ihtiyacı duymuştur. Ancak bu hazırlığın isabetli ve tam yapılabilmesi için gidilecek yer hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Akıl ve duyularla algılanamayan ölümden sonraki hayatla ilgili yegâne bilgi kaynağı vahiydir, vahiy ürünü ilâhî kitaplar ve onları tebliğ edip açıklayan peygamberlerin sözleridir. Vahyin sonuncusunu oluşturan Kur'an ve onun tebliğcisi Muhammed aleyhisselâmın verdiği bilgilere göre ölüm yok olup gitmek değil, tam aksine ölümlü âlemden ölümsüz âleme göç etmek ve oradaki ebedî hayat için yeni bir doğuştur. Öyle ise hem gelmesi kesin hem de sonsuz olan bu hayata hazırlık yapmak gerekmektedir.

Ölüm olayının gerçekleşmesiyle birlikte âhiret hayatı başlar. Ölü kabre konulur konulmaz sual melekleri Münker ve Nekir insanı sorguya çeker, arkasından mükâfat veya ceza, nimet veya azap başlar. Kıyamete kadar devam eden berzah hayatı boyunca kâfir, müşrik ve münafıklar azap içinde bulunurlar. Kötülüklerden sakınan müminler için ise kabir, âhiret nimetlerinin başlangıç yeridir, bundan sonra da onlar için sıkıntı yoktur. Günahkâr müminlere gelince, onlar günahları kadar azap çektikten sonra nimete kavuşurlar. Ama bu ceza ya berzah hayatında ya da cehennemde son bulur.

Üzerinde yaşadığımız yerküredeki hayat ebedî değildir. Sadece Allah'ın bildiği kıyamet vakti gelince, sûra birinci üfleyişle dünya, içindekilerle birlikte yok olacak; arkasından ikinci üfleyişle ölümden sonraki diriliş gerçekleşecek; diriltilen bütün canlılar, mahşer denilen toplanma yerinde bir araya getirilecektir. Mahşerde terazi kurulacak, herkes sorgulanacak, hesaba çekilecektir. Herkese dünyada gerçekleştirdiği bütün davranışların kayıtlı bulunduğu, baktığında ve okuduğunda kendi akıbetini anlayacağı amel defterleri verilecek, müminlerinki sağdan; kâfir, münafık ve müşriklerinki ise soldan ve arkadan verilecektir.

Sonuçta tartıları ağır gelen müminler cennete, imanları olmadığı için tartılacak hiçbir iyiliği bulunmayanlar ile tartıları hafif gelen müminler cehenneme gidecektir. Ancak müminler cezalarını çektikten sonra ya da kendileri için yapılacak bir şefaat vesilesiyle cennete gireceklerdir. İyilik ve kötülükleri eşit olan müminler ise bir müddet a'râfta, bekletildikten sonra cennete gireceklerdir. Cehennem her türlü maddî ve mânevî azabın, sıkıntının çekileceği yerdir. Orada kişiye suçuna göre farklı cezalar verilecektir. Cehennem, içinde ebedî kalacak olan kâfirlerle birlikte sonsuza kadar varlığını sürdürecektir. Cennet ise müttaki müminler için hazırlanmış nimet yurdudur. Orada bulunanlar hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiç kimsenin hayal bile edemeyeceği sayısız nimetlere kavuşturulacaktır. Cennet ve nimetleri, içindekilerle birlikte ebedî olacak; cennet hayatı sonsuz yaşanacaktır.

Ama bütün bu nimetlerden daha önemli ve daha büyük bir nimet vardır ki o da Allah'ın rızasına kavuşmak, sevgisine ulaşmak ve cennette O'nu görmektir.

Nasıllığını bilemeyeceğimiz bir şekilde Allah Teâlâ cennette müminler tarafından görülecektir, kâfirler ise bundan mahrum kalacaklardır.

Cennet ve cemâlullaha nâil olmak niyazıyla…

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Meymeniyye 1313.

Ahmed Fâiz, *el-Yevmü'l-âhir fi zılâli'l-Kur'ân*, Beyrut 1978.

Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir 2001.

Bilmen, Ömer Nasuhî, *Mülahhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiyye*, İstanbul 1962.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Mu'cemü's-sahîh*, İstanbul 1315.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *Kübre'l-yakîniyyâti'l-kevniyye*, Dımaşk 1977.

Cisr, Hüseyin, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye li muhâfazati'l-akâidi'l-İslâmiyye*, Kahire 1323.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *Sünen*, Kahire 1950.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *el-Luma'*, Haydarâbâd 1344.

…………………, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, Medine 1975.

…………………, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. Wiesbaden 1980.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Kavâidü'l-akâid*, Beyrut 1985.

…………………, *el-Munkızu mine'd-dalâl* (terc. Heyet), İstanbul 1970.

…………………, *Tehâfütü'l-felâsife*, Kahire, ts.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik*, İstanbul 1979.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1975.

İcî, Adudüddin, *el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm*, İstanbul 1311.

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339-1341.

Kasapbaşızâde İbrâhim b. Muhammed, *Risâle fî beyâni bekâi'n-nefsi'n-nâtıka ba'de fenâi'l-beden*, Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5890, vr. 13/2.

Keklik, Nihat, *Felsefe*, İstanbul 1978.

Koçyiğit, Talat, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, Ankara 1974.

Lekânî, Abdüsselâm b. İbrâhim, *İthâfü'l-mürîd*, Kahire 1955.

Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, baskı yeri yok, Dârü'l-ihyâi'l-kütübil-Arabiyye, 1951.

Mustafa Zihni, *Savâbü'l-kelâm fî akâidi'l-İslâm*, İstanbul 1327.

M. Şemseddin, *Felsefe-i Ûlâ*, İstanbul 1339-1341.

Öztürk, Yener, *İmkân ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Âhiret*, İstanbul 2001.

Râgıb el-İsfahânî (terc. Lütfi Doğan), *Mutluluğun Kazanılması*, İstanbul 1974.

Râzî, Fahreddin, *Mefâtîhu'l-gayb*, Tahran, ts.

Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, Beyrut, ts.

…………………, *el-Akâidü'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts.

Subhî Sâlih (çev. Şerafettin Gölcük), *Ölümden Sonra Diriliş*, İstanbul 1981.

Sunar, Cavit, *İslâm'da Felsefe ve Fârâbî*, Ankara 1972.

Sübkî, Takıyyüddin, *Şifâü's-sikâm*, Bulak 1318.

Süyûtî, Celâleddin, *el-Büdûrü's-sâfire fî umûri'l-âhire*, Beyrut 1991.

Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed, *Muhtasaru Tezkireti'l-İmâm Ebî Abdillah el-Kurtûbî*, Kahire 1310.

…………………, *el-Yevâkît ve'l-cevâhir fî beyânî akâidi'l-ekâbir*, Lübnan, ts.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an tefsîri âyi'l-Kur'ân*, Kahire 1954.

Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsıd*, İstanbul 1277.

Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara 1975.
Topaloğlu, Bekir, "Âhiret", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (*DİA)*, I, 544-545, 548.
…………………., "Cehennem", *DİA*, VII, 227.
…………………., "Cennet", *DİA*, VII, 374.
Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010.
Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Konya 2005.
…………………., Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, Konya 2012.
Türcan, Galip, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, Ankara 2006.
Yavuz, Yusuf Şevki, "A'râf", *DİA*, III, 259.
Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971.